

# Anmeldelser

## **Nye arkivfortegnelser fra Landesarchiv Schleswig-Holstein på Gottorp Slot.**

I hurtig rækkefølge i årene 1975–78 har Landesarchiv i en ny serie: Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs udsendt seks bind nye arkivfortegnelser, alle omfattende vigtige arkivgrupper. Den første, der er udarbejdet af den nuværende Landesarchivdirektor, dr. Wolfgang Prange, omfatter Lübeck domkapitels og nogle beslægtede organers arkiver. Indledningsvis behandles kort arkivernes historie, og der redegøres for ordningsprincipperne. Tilsammen omfatter arkiverne 278 »Fach«, hvilket i omfang vel vil svare til ca. 70 løbende hyldemeter, altså ganske betydelige arkiver. I tid spænder de fra 1500-årene til de første årtier af 1800-tallet, idet der dog i afskrift findes enkelte middelalderlige dokumenter. Der findes i arkiverne et betydeligt materiale til nordtysk landbrugs- og kulturhistorie, da kapitlets gods var spredt over mange sogne i betydelig omkreds omkring Lübeck.

Den anden fortegnelse i rækken er ligeledes udarbejdet af dr. Wolfgang Prange og dens fulde titel er: Findbuch des Bestandes Abt. 400.5. Von der Universitätsbibliothek Kiel übernommene Handschriften, og denne fortegnelse er af betydelig større interesse for sønderjyske historikere end den førstnævnte. I forordet oplyses, at de registrerede håndskrifter, der ifølge dansk sprogbrug dog i hovedsagen er egentlige arkivalier, så godt som udelukkende er af offentlig proveniens. Disse sager har indtil 1974 været opbevaret i universitetsbiblioteket i Kiel og er lykkeligt undgået krigens ødelæggelser. Da der først oprettedes et statsligt arkiv for Slesvig og Holsten 1870, har universitetsbiblioteket i en vis målestok fungeret som indsamlingscentral for arkivalier fra Slesvig og Holsten. Især har de lærde professorer N. Falck og Mickelsen bidraget til indsamlingen af materialet, og mange vigtige kilder til landsdelens historie er herved undgået tilintetgørelse. Det slesvig-holstenske ridderskab forærede 1829 landrettens ældre arkiv til biblioteket, men alle løse sager af dette arkiv blev allerede 1876 overført til statsarkivet, det senere Landesarchiv, medens protokollerne forblev i universitetsbiblioteket, en efter moderne tankegang helt umulig tilstand. Efter afleveringen af den omfattende håndskriftsamling er de løse arkivalier stort set placeret i de arkiver, hvor de proveniensmæssigt hører hjemme, medens bindene er forblevet samlede i Abt. 400.5, idet der dog i fortegnelserne til de respektive

arkivfonds, hvortil de hører proveniensmæssigt, er henvisninger. Håndskriftsamlingen har tidligere været registreret i Henning Ratjen: Verzeichnis der Handschriften der Kieler Universitätsbibliothek, welche die Herzogthümer Schleswig und Holstein betreffen, I-III, 1844-66, med et tillæg 1875, og der oplyses i forordet, at den nye fortegnelse ikke erstatter den gamle. Der henvises til denne, hvor man kan finde fyldigere oplysninger. Læser man i den nye arkivfortegnelse kan det nok have sine vanskeligheder at se arkivaliernes proveniens, men foruden den foran nævnte landrets arkiv, kan f.eks. nævnes arkivalier fra det slesvig-holstenske ridderskabs arkiv, fra gottorpske regeringsmyndigheder, den slesvigske stænderforsamling, generalsuperintendenten og Kiels universitet. En del af arkivalierne synes at stamme fra nordslesvigske embeder, men kan dog hidrøre fra centrale regeringsarkiver. Det drejer sig om både yngre og ældre arkivalier, fra Tønder amt således et eksemplar af jordebogen 1613, hvoraf der også findes et eksemplar i landsarkivet i Åbenrå. Men vigtigst for dem, der arbejder med nordslesvigsk historie er dog den almindelige slesvig-holstenske brandkasses brandforsikringsregistre, som for Åbenrå og Sønderborg købstæders vedkommende begynder 1766 og for Haderslevs 1770. Fra Åbenrå amt findes de fra 1791, fra Haderslev amt 1778, Løgumkloster amt 1789, Nordborg amt 1775, Sønderborg amt 1780 og fra Tønder amt 1778. Ved lejlighed burde disse vigtige arkivalier nok mikrofotograferes, så at nordslesvigske lokalhistorikere kunne benytte dem i Åbenrå. Iøvrigt er det meget let ved hjælp af et alfabetisk stedregister at finde frem til arkivalier vedrørende nordslesvigske lokaliteter.

Den vigtigste af de nye arkivfortegnelser er imidlertid den tidligere arkivdirektør, dr. Kurt Hectors meget omfangsrige fortegnelse over de gottorpske hertugers arkiver omfattende tiden 1544-1713. Den er udsendt 1977 i to bind og fylder ikke mindre end 852 sider, hvortil kommer særskilt paginerede indholdsfortegnelser og forord. Forinden fortegnelsen har kunnet udsendes er der foretaget store ordnings- og registreringsarbejder, hvorved der er gennemført en samordning af de forskellige afleveringer, således at disse - når bortses fra de dele af arkivet, der opbevares i Rigsarkivet i København - nu udgør en helhed. I sin indledning gør dr. Hector opmærksom på, at han har måttet give afkald på at skelne mellem proveniens. Det har ikke været muligt at henføre akterne til de forskellige kontorer eller administrationsgrene, som f.eks. justitskancelliet, rentekammeret, geheimerådet o.s.v. Tvivlsspørgsmålene ville have været for mange og store, og udbyttet ville ikke have stået i et rimeligt forhold til den anvendte arbejdstid. For de fleste historikere vil denne ordning og registrering også være fuldt ud tilfredsstillende, medens administrationshistorikerne jo nok vil beklage det. De få da da trøste sig med, at der her er en stor opgave at løfte for kommende generationer. Vi andre kan imidlertid glæde os over, at der nu foreligger en så kvalificeret udarbejdet fortegnelse over de gottorpske hertugers arkiver. Et vældigt materiale er herved på mønstergyldig måde gjort tilgængelig ikke blot for de mange, der interesserer sig for sønderjysk historie, herunder lokalhistorie, men også for de faghistorikere, som interesserer sig for nordisk udenrigspolitik, hvori gottorperne i visse perioder havde en ganske væsentlig



indflydelse. Dr. Hectors fortegnelse omfatter også de dele af gottorperarkivet, som ved arkivudvekslingen med Danmark i 1936 blev afleveret til Rigsarkivet i København, og endvidere de forholdsvis få arkivalier, som forsvandt fra et evakueringsmagasin 1946-47. De dele af gottorperarkivet, som forblev i Rigsarkivet ved udvekslingerne 1874 og 1936 og som næsten alle vedrører de nordslesvigske amter er derimod ikke medtaget i fortegnelsen, men dr. Hector nøjes med i sit forord at henvise til Vejledende Arkivregistratur X: De sønderjyske Fyrstearkiver, hvor disse arkivalier er registreret.

Selvom de nordslesvigske lokalakter for hovedpartens vedkommende opbevares i Rigsarkivet er der i de gottorpske arkiver i Landesarchiv naturligvis stadig et meget omfattende materiale vedrørende de gottorpske amter - Åbenrå, Løgumkloster og Tønder. Det ville føre alt for vidt at skulle nævne enkeltheder i denne rigdom af kilder til landsdelens historie, navnlig i 1500- og 1600-årene. Man kan kun opfordre interesserede til selv at tilbringe nogle hyggelige og givende timer med at blade og læse i de to bind. For mange vil Sønderjyllands historie måske derved komme til at anskues fra nye og værdifulde indfaldsvinkler. Dr. Hector har megen ære af denne store arkivfortegnelse, som danner afslutningen på hans embedsvirksomhed.

Endvidere kan nævnes, at der som nr. 6 i serien er udkommet Findbuch des Bestandes Abt. 320 Eiderstedt. Kreis Eiderstedt 1867-1950, udarbejdet af dr. Reimer Witt, 1978. I denne arkivfortegnelse, der fylder 144 sider, har man heller ikke på grund af tidligere tiders forsyndelser kunnet overholde proveniensprincippet, men forskellige kreds- og andre lokale instansers arkivalier er samordnet. Dr. Witt beklager dette i indledningen. Af mere interessante sager kan nævnes afnazificering og akter vedr. støtte til det tyske mindretal i Nordslesvig.

Bagi findes et udmærket kombineret person-, sted- og sagregister.

Med udgivelsen af disse arkivfortegnelser har Landesarchiv udført et arbejde, som både amatører og fagforskere vil forstå at værdsætte. Udgivelsen af gode fortegnelser, der lukker op for de store rigdomme, der findes i arkivernes magasiner, er af den allerstørste betydning for det historiske arbejdes trivsel. Landesarchiv har her ydet en fremragende indsats på dette felt.

*Peter Kr. Iversen*

### **Materialien zur Geschichte Schleswigs. Hrsgg. v. Deutschen Schul- und Sprachverein für Nordschleswig.**

Apenrade/Åbenrå 1976. 172 s. + ill.

En ting må man indrømme folkene bag »Materialien zur Geschichte Schleswigs«, nemlig at titlen er valgt med omhu. Ingen vil kunne bestride, at denne bog indeholder materiale til Slesvigs historie. Ej heller skal det bestrides, at der er tale om et prisværdigt initiativ på et område, som igennem lang tid har været forsømt. Det er vitterlig meget begrænset, hvor mange kildesamlinger til undervisningsbrug, der foreligger vedrørende sønderjysk historie, dansk-tyske grænsekonflikter, det nationale spørgsmål osv. Desværre må det med det samme

fastslås, at Deutscher Schul- und Sprachvereins udgivelse ikke på noget område imødekommer de krav, som i hvert fald det danske og vel også det tyske skolesystem må stille til et sådant produkt, hverken fagligt eller pædagogisk. Dermed være ikke sagt, at en vågen historielærer ikke vil kunne anvende denne bog med stort udbytte – som en kildesamling til det tyske mindretals selvforståelse og ideologisk-politiske forestillingsverden. Naturligvis vil også en væsentlig del af de heri trykte kilder kunne anvendes – i rette sammenhæng.

»Materialien« er, som nævnt, udgivet af den hjemmetyske skole- og sprogforening, og forfatterne/redaktorerne er lærere inden for mindretalsskolevæsenet. Udgivelsen er finansieret dels af den omtalte forening, dels ved tilskud fra den slesvig-holstenske ministerpræsident Stoltenberg, som i parentes bemærket selv har skrevet dissertation om et slesvig-holstensk historisk emne. Udgiverne har med deres bog ikke mindst haft den yngre generation i tankerne, men ønsker at henvende sig til alle, som måtte ønske at danne sig et første overblik over det slesvigske grænseområdes historie. Teksten falder i tre hovedafsnit: 1) en meget bred skildring af dansk og slesvig-holstensk historie fra Arilds tid til 1973, 2) en oversigt over grænselandets historie fra 1864–1975 og, som den mest omfattende del, 3) 110 kilder og dokumenter (for det meste uddrag) + det tyske mindretals folketingsvalgprogrammer fra 1947–75. Hertil kommer så en fortegnelse over udvalgt litteratur til Slesvigs historie og et antal billeder, oversigter og kort.

I sig selv må det betegnes som halsløs gerning at ville give en skildring af såvel Danmarks som »Slesvig-Holstens« historie fra tidernes morgen til idag på 19 sider incl. et enkelt kort. Der må nødvendigvis nærmest blive tale om en kronologisk oversigt. Blot dette at forsøget gøres – groft sagt i form af en gennemgang af den danske kongerække vedhæftet korte kommentarer – vækker mindet om en tid, da historieundervisningens primære mål var national indoktrinering og dens middel åndløs udenadslære. At teksten tilmed er fuld af hårrejsende forenklinger siger sig selv. Udgivernes hensigt med dette afsnit har vel været ikke at lade den forudsætningsløse læser helt i stikken, men det ville her have været rimeligere at henvise til anden relevant litteratur. I forvejen må man gå ud fra, at i hvert fald ingen historielærer ville dykke ned i et sådant emne uden forinden eller parallelt at forsøge at etablere nogle sammenhænge med udviklingen uden for grænselandet.

Det følgende afsnit, den kronologiske oversigt over grænseområdets historie siden 1864, er i og for sig ganske fornuftigt koncipieret. En mindre udvidelse heraf ville have gjort det foregående afsnit endnu mere overflødigt og samtidig have understreget, at sønderjysk historie ikke kan betragtes som noget isoleret lokalt. Desværre er der smuttet ikke så få fejl, vildledende og fortegnede oplysninger med i den tilsyneladende så sagligt udseende kronologiske opstilling. For slet ikke at tale om de ting, som helt er udeladte, f.eks. arbejderbevægelsens historie. Et par tilfældigt valgte eksempler: på s. 26 tales i fuldt alvor om et dansk mindretal i det nordlige Slesvig efter 1864. Dette er ingen tilfældighed, men et fænomen, som går igen og igen i tysk-national litteratur. At hævde (også på s. 26), at H. P. Hanssen organiserede danskheden, er trods H. P. Hanssens utvivlsomt meget betydningsfulde rolle en grov forenkling, og man havde nær

sagt typisk for tysk tilbøjelighed til personfiksering. En grov anakronisme er det at benytte udtrykket »eine neue Entscheidung« om den danske politiske målsætning i Nordslesvig før 1920. Dette udtryk kom til verden i 1920 og var det tilsyneladende demokratiske dække, hvorunder det tyske mindretal camouflerede sit grænserevisionskrav. Når det ligeledes på s. 26 nævnes, at Slesvig i 1920 blev delt for første gang, kan det kun kildre lattermusklerne. Her skal blot henvises til illustrationen i samme værk s. 13. Hvilket formål har det idag at forsøge at opretholde »udelthed«-fiktionen? Hvis Slesvig blev delt for første gang i 1920, var Det tyske Rige også en enhed til 1806, ikke sandt?

Det skal tilføjes, at de skævheder i den kronologiske oversigt, som her påpeges, sikkert ikke mindst hænger sammen med den anvendte litteratur, hvis ikke just alsidige præg illustreres af, at det eneste benyttede danske værk er fra 1929! På s. 31 omtales jordkampen, og det nævnes, at ca. 34.000 ha tyskejet jord gik over på danske hænder i perioden 1919–39. Hvad med domænejordene? Hvorledes og hvornår var denne jord blevet tysk? Hvorfor gik den over på danske hænder? Den slags uformidlede oplysninger har kun begrænset interesse. Den s. 33 omtalte loyalitetserklæring, som NSDAPN-føreren Jens Møller afgav i (d. 10.) september 1939, har udgiverne end ikke fundet det relevant at medtage i kildesektionen. En loyalitetserklæring afgivet under trussel om afskedigelse som fører kan jo nok heller ikke tillægges megen vægt. Den på samme side omtalte Hitler-erkenkelser af den dansk-tyske grænse må bero på en fejlfortolkning af, hvad Føreren faktisk sagde i rigsdagen den 6. oktober 1939. Jvf. selve kilde 51. Hvad angår den omtalte loyalitetskonflikt (s. 33), så er dertil kun at sige, at en sådan havde bestået i hvert fald siden 1933, og at Waffen-SS i øvrigt allerede før d. 9. april 1940 havde hvervet frivillige i Nordslesvig. Hvilken mening giver det på s. 35 at nævne, at 2958 hjemmetyskere under retsopgøret blev idømt 5000 års fængsel ialt? Hvilket indtryk ønsker man at vække? Desuden: idømt! Hvor mange sad egentlig tiden ud? Det burde omtales. Når det ligeledes s. 35 hævdes, at BdN's loyalitetserklæring fra 1945 ikke skyldtes de givne omstændigheder, men var blevet formuleret allerede i november 1943 af »Haderslev-kredsen«, så er dertil at bemærke, at en ting er sikkert, og det er, at Haderslev-kredsen i 1943 absolut ikke var repræsentativ for det tyske mindretal. I øvrigt viste det sig jo efter krigen, at NSDAPN-folkene hurtigt igen dukkede op på tillidsposter inden for mindretallet, mens netop Haderslev-folkene efterhånden forsvandt mellem skyggerne. Og et sidste eksempel: De stadige henvisninger til Knud Kristensens Sydslesvig-aktivisme på s. 34 og 36 gør den danske regerings afslag på den britiske septemhernote komplet uforståelig. Knud Kristensen tegnede netop ikke den danske regerings udenrigspolitik, og selv om forfatterens fryd ved også at kunne finde en grænserevisionist på dansk hold – og tilmed en statsminister – er forståelig, så forvirrer det her kun.

Nok herom. Bogens egentlige tyngdepunkt er kilde- og dokumentsektionen. Immo Doege, som har foretaget kildeudvalget, nævner i sit forord, at der er tale om optryk af allerede publicerede kilder, her altså blot i en ny sammenhæng. Mindretallets valgprogrammer har dog ikke tidligere været offentliggjort under et. Formålet skulle være ved kildernes hjælp at belyse en række forskellige

aspekter nærmere, hvilket er aldeles respektabelt. Mindre respektabelt er det at forsøge på forhånd at dække sig ind mod kritik ved at hævde, at der bør udvises forståelse for kildeudvalgets delvist (?) apologetiske karakter. Ej heller er det nogen garanti mod ensidighed, at der er tilstræbt en balance mellem danske og tyske kilder. Det må også beklages, at udgiverne på forhånd har begrænset netop kildeudvalgets anvendelighed i skolesammenhæng ved at give afkald på at oversætte tyske kilder til dansk og omvendt.

Kildesektionen er opdelt i tre hovedgrupper: perioden 1326–1920 omfattende 36 kilder (heraf 27 vedr. årene 1918–20), perioden 1920–45 omfattende 40 kilder og perioden 1945–75 omfattende to undergrupper: Sydslesvig-spørgsmålet frem til 1949, og det tyske mindretal i Nordslesvig efter 1945 med resp. 16 og 17 kilder. Det er selvindlysende, at de første ni kildeuddrag, som »dækker« en periode på ca. 600 år, ingen »aspekter« kan belyse. Her burde man fornuftigvis have begrænset sig til afstemningstiden som grundlaget for det fremtidige tyske mindretals eksistens eller også have taget udgangspunkt f.eks. med nationalismens og liberalismens fremkomst i begyndelsen af forrige århundrede. Dette ville naturligvis have betydet en kraftig forøgelse af antallet af kilder. »Allgemeine Entwicklung« er i hvert fald en fuldstændig misvisende overskrift til kildegruppe I. Det antal kilder, som dækker perioden 1918–20, er rimeligt nok, men kilderne belyser på ingen måde den generelle udvikling, men primært udviklingen i grænsespørgsmålet ud fra en tysk synsvinkel. Kilder til det tyske syn på den grænsepolitiske udvikling 1918–20 havde været en mere præcis overskrift. Visse af disse kilder – f.eks. vedr. Det tyske Udvalg – er tilmed temmelig farlige og kan uden fornøden inddragelse af andet materiale kun give et aldeles falsk billede af drivkræfterne bag dette udvalg. En anden ting er, at man i kilde 16 har trykt nogle interessante sætninger med kursiv. Herimod kan intet indvendes, hvis den pågældende tekst også er fremhævet i originalen, men dette er ikke tilfældet, så vidt anmelderen har kunnet konstatere. Som kildeudgiver har man manipulationsmuligheder nok; teksten må i det mindste gengives korrekt.

Heller ikke under kildegruppe II er der tale om så meget som blot et forsøg på at belyse den generelle udvikling. Kilderne afspejler her dels det tyske mindretals politiske bestræbelser især i 20'erne og 30'erne, mens dokumenterne fra 40'erne pludselig intet har med Sønderjylland at gøre mere, men i stedet drejer sig om den danske regerings forhandlings- og samarbejdspolitik med besættelsesmagten. Det er næppe forkert at antage, at tankegangen har været noget i stil med: Ganske vist var det tyske mindretal nazistisk, men se – danskerne var ikke bedre. Retsopgøret efter krigen måtte følgelig være en skrigende uretfærdighed. Hvis det ikke er dette indtryk, man har ønsket at vække, hvorfor så ofre 20 kilder på et tema, som trods alt må siges at ligge i udkanten af emnet?

En lignende skævhed kan konstateres i kildegruppe III. Her har man helliget Sydslesvig-spørgsmålet efter krigen 16 kilder, men kun for perioden 1945–49. Hvorfor denne pludselige interesse for Sydslesvig, som ellers ikke omtales? Det skulle vel ikke være, fordi man i Sydslesvig-aktivismen synes at kunne finde en parallel til den hjemmetyske grænserevisionisme frem til 1945? Altså endnu engang: De er ikke bedre end os! Dette indtryk understreges yderligere af den

vægt, som i det følgende afsnit lægges på kilder omkring retsopgøret. Cirklen er sluttet. Således kan man naturligvis gribe sagen an. Ingen faghistoriker vil bestride, at det er rimeligt, hvis man ønsker at foretage en vurdering af spørgsmålet om hjemmetyskernes loyalitet, så også at se på, hvorledes den danske regering egentlig forholdt sig i 1940-43. Når talen er om granserevisionisme, er det da aldeles rimeligt også at se på Sydslesvig-spørgsmålet efter 1945. Hvad der derimod ikke er rimeligt, men i bedste fald amatøragtigt, er at foretage et kildeudvalg, hvis tendens er så let gennemskuelig, at udgiveren selv føler sig tvunget til at undskylde dets apologetiske karakter i forordet.

Alt i alt må man konkludere, at der er tale om en materialesamling til belysning af det tyske mindretals og dets selvforståelses historie, hvilket er noget ganske andet end materiale til Slesvigs historie. Den sidste kildegruppe, Slesvigsk Partis valgprogrammer, er det en særdeles god ide at få optrykt på denne måde. Disse programmer taler for sig selv og skal ikke kommenteres her. Det skal derimod litteraturfortegnelsen, som rummer mange nyttige og opbyggelige (også mindre opbyggelige) værker. Desværre er der en del alvorlige huller. Ministerpræsident Stoltenberg ville sikkert ikke være begejstret for at opdage, at hans udmærkede bog om de politiske strømninger i den slesvig-holstenske landbefolkning i 20'erne og 30'erne ikke er fundet værdig til optagelse. I det hele taget er det svært at se, hvilke principper man har fulgt ved udvælgelsen. Rent ud katastrofalt er det, at den mest omfattende eksisterende samling kilder til det tyske mindretals historie 1939-45, nemlig Bilag til Den parlamentariske kommissions Beretning til Folketinget om det tyske mindretal under besættelsen rummende ialt 483 kilder, simpelthen er udeladt. Det er svært at tro, at der her skulle være tale om en forglemmelse. Der kunne nævnes talrige lignende, omend knapt så graverende eksempler, men det turde være overflødigt. Det til slut bragte billed- og kortmateriale er både nyttigt og interessant og kunne gerne have været endnu mere omfattende. Desværre kan dette blot ikke opveje de øvrige nævnte mangler.

*Carsten Mogensén*

**Jürgen Rohweder: Sprache und Nationalität. Nordschleswig und die Anfänge der dänischen Sprachpolitik in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts.**

Glückstadt 1976. 283 sider tekst, 69 sider tillæg og 12 kort.

»Sprog og nationalitet« er en lovende titel, der med rette skruer forventningerne i vejret. Men desværre indfrier afhandlingen ikke løfterne. Rohweders dissertation er langt fra en historisk-spekulativ eller ideologikritisk undersøgelse af den vekselvirkning, der kan finde sted mellem en politisk præget sprogbevidsthed og følelsen af eller viljen til et bestemt nationalt tilhørsforhold.

Rohweder begynder sin fremstilling med en bred, velformuleret og velment skildring af den danske regerings sprogpolitik i hertugdømmet Slesvig i begyn-

delsen af 1800-tallet. Hvis »dansk sprogpolitik« er en politik, som skulle fremme det danske sprog, så fandtes den ikke dengang, og således falder skildringen uden for emnet.

Det er rigtigt, at Frederik 6. allerede i 1810 erklærede, at dér »hvor det danske sprog er almenmandssprog... det tyske sprogs brug ved gudstjeneste, skoleundervisning og rettergang skal ophøre og det danske sprogs brug træde i sammes sted...«. Men afgørende er den kendsgerning, at alle reskripter og forordninger kun blev et slag i luften: endnu 30 år senere blev kongen af Danmarks tyske undersætter regeret på deres eget sprog, mens kongens danske undersætter regeredes på et fremmed sprog, nemlig det tyske; og kirke- og skolesproget var stadig tysk i de mellemslesvigske områder, hvor befolkningen talte sønderjysk. Der fandtes ingen dansk sprogpolitik i slutningen af 1830'erne, den var blevet »henlagt« allerede et kvart århundrede tidligere. Dermed fandtes der heller ingen nordslesvigsk reaktion på sådan en politik.

Den skriveglade Rohweder fortæller vidtløftigt om helstatspatriotisme, den tyske kulturs indflydelse på Danmark, det nedertyske sprogs fremtrængen i Sønderjylland o.s.v. Uden at overanstrenges eller udfolde sin teoretiske og kritiske sans for stærkt, demonstrerer han dog et rimeligt kendskab til den relevante og ikke-relevante danske og tyske litteratur. Hans forståelse af begrebet »politik« er tåget, snæversynet og negativt, hvilket medfører, at han kommer til at undervurdere periodens politiske aspekter, og dermed overser han også tidens åbenlyse absolutistisk-centralistiske og kultur-nationalpolitiske tendenser.

Når Rohweder skal uddybe vor viden om den nordslesvigske befolknings forhold til dansk og tysk sprog, nøjes han med at gøre rede for embedsmændenes, professorernes og præsternes omstændelige akademiske drøftelser af sprogforholdene i Slesvig. Han strejfer derved ganske vist en række væsentlige problemer, men han behandler dem ikke tilstrækkeligt, og sådan som de fremdrages, virker de fleste uvedkommende.

Uden bestemt indfaldsvinkel eller perspektiv og dertil uden sans for proportioner roder han rundt i det væld af hændelser, ideer og levnedsløb, som udgør Slesvig-Holstens og Sønderjyllands historie 1810-1840. Kvantitet står her for kvalitet, god stil erstatter relevans; kun en lille brøkdel af de første 120 siders stofrigdom berører emnet »Nordslesvig og den begyndende danske sprogpolitik«.

Det ville have været oplagt at sammenligne den tyske kultur- og sprogindflydelse, som hovedstadens overklasse blev udsat for, og som førte til protestbevægelsen mod Bernstorfferne og Struensee, med den tyske påvirkning, som skabte de danske sønderjyders protest mod det tyske embedsmandsstyre i Nordslesvig 60-70 år senere. I begge tilfælde søgte en opadstræbende stand (klasse) at nedbryde en sprogbarriere, og begge gange blev der protesteret mod et påtvunget sprogskifte; i København og i Sønderjylland var sprogkampen en kamp for politiske rettigheder. Rohweder omtaler begge hændelser isoleret. En sammenligning kunne have givet ham indsigt i det indbyrdes forhold mellem den manglende sprogbevidsthed og den usvækkede helstatspatriotisme på den ene

side og en udviklet sprogbevidsthed og nationalfølelse på den anden side. Hvis han havde klarlagt ligheder og forskelle mellem de to beslægtede og dog så væsensforskellige hændelsesforløb og udviklingsprocesser, ville han have fået et grundlag for en selvstændig behandling af hovedemnet.

Afhandlingens centrale emne drukner i en overvældende stofophobning. Men en koncentreret, skånselsløs frasortering og analyserende nærlæsning af Rohweders mange referater og citater gør det muligt at finde frem til den proces, der førte fra kongens vilje over embedsmændenes interne drøftelser frem til det tidspunkt, hvor sprogspørgsmålet blev et offentligt anliggende, efter at Scavenius havde udskrevet en prisopgave i 1817. Denne indledte en akademisk debat, som varede i næsten 20 år. Sprogproblemet blev til et yderst teoretisk emne, som gav anledning til kultur- og moralfilosofiske udredninger samt sproghistoriske afhandlinger.

Men var det nordslesvignernes stillingtagen?

Kun ganske få akademikere og blandt dem nordslesvigeren Nic. Falck, landets førende retslærde, fremdrog allerede i begyndelsen af 1820'erne en række »praktiske« synspunkter. Netop et omfattende kapitel – ikke om Falcks slesvigholstenske statstanker men – om hans bedømmelse af sprogforholdene ville afgjort have været mere relevant end de omtrent 30 ualmindelig velformulerede sider om flensborgeren Chr. Paulsen og Chr. Flor. Sandsynligvis kunne Rohwerder ikke finde referat- og citatværdig litteratur om Falck.

Naturligvis kan hverken Paulsen eller Flor springes over i denne sammenhæng. Paulsen repræsenterede både højdepunktet og afslutningen på den akademiske debat. Flor afbrød den, idet han gik ud fra det princip, at folkets anliggender burde overtages af folket. Han søgte kontakt med repræsentanter for befolkningen og propagerede mod det tyske embedsmandsstyre i Nordslesvig. I fællesskab etablerede Flor og Paulsen samarbejdet med nordslesvigske bønder og indledte petitionsbevægelsen for dansk rets- og øvrighedssprog og satte dermed en demokratiseringsproces af sprogspørgsmålet i gang. De overvandt sprogspørgsmålets teoretiske stade ved at knytte det sammen med en politisk kamp for det danske sprogs rettigheder i de områder, hvor befolkningens sprog endnu var dansk, d.v.s. sønderjysk. De startede en proces, som med årene fremkaldte en hidtil ukendt sprogbevidsthed hos det bredere folkelag. Sproget blev »politiseret«, dette var en nødvendig forudsætning for udviklingen henimod nationalbevidstheden. Angelboerne udtrykte den nye holdning i 1850'erne, da de protesterede mod Regenburgs danske sprogpolitik.

En grundigere skildring af denne side af Flors og Paulsens indsats og ikke mindst af (nord)slesvignernes reaktion på deres banebrydende arbejde ville have været en passende optakt til beskrivelsen af forhandlingerne om sprogsagen i de slesvigske stænderforsamlinger 1836 og 1838, til analysen af petitionerne med sønderjydernes ønsker om en nyordning af sprogforholdene og til udredningen af sprogreskriptets betydning for og modtagelse i Sønderjylland.

En analyse af nordslesvignernes reaktion på Flors og Paulsens politiske arbejde ville have været i overensstemmelse med Rohweders problemstilling – og den ville sandsynligvis have antydnet nogle indfaldsvinkler til en kritisk tolkning af

sprogpetitionerne og forhandlingerne i Slesvig by. Måske ville Rohweder så have opdaget det misvisende i bogens undertitel.

Dansk rets- og øvrighedssprog blev indført i Nordslesvig med forordningen af 14. maj 1840, og samtidig blev der skabt mulighed for en fakultativ tyskundervisning på tre timer ugentlig uden for skoletiden og på statskassens bekostning. Det var utvivlsomt en politik, som begunstigede det danske sprog, og det kan ikke betvivles, at reskriptet blev udstedt i København. Men kan man alene af den grund tale om dansk sprogpolitik?

Sprogreskriptet var nemlig et resultat af de forslag, som landets egne repræsentanter havde stillet! Sprogforordningen af 14. maj 1840 var udtryk for slesvigsk sprogpolitik. Denne sprogpolitik var lige så slesvigsk som forhandlingerne i stændersalen i Slesvig og som sprogpetitionerne til stænderforsamlingen. Det viser Rohweders afhandling tydeligt.

Der findes ingen dækning for bogens undertitel. Formuleringen »dansk sprogpolitik« afslører sandsynligvis en »vane eller formodning« (jfr. Rohweders oversættelse: »Wahn oder Vorurteil«, s. 29 note 3), antagelig skal den tolkes som et forsøg på at putte reskriptet fra 1840 og sprogreskripterne fra 1851 i én og samme skuffe – og sådan et forsøg er en vildfarelse.

Rohweders kildekritiske overvejelser, analyser og skildringer er mere præget af litteraturens kvalitet end hans egen dybsindighed eller originalitet. Det samme kan siges om behandlingen af hans hovedemne: »Sprogsagen i Nordslesvig 1836–1840«.

Interpretationsniveauet er ikke særlig højt, de fleste udsagn drukner i stofmængden, hans tolkninger er oftest ikke andet end interpretationstomgang, idet de ophæver hinanden. Rohweders problem er, at han på den ene side anser de i 1830'erne bestående politiske forhold for rigtige og bevaringsværdige; derfor tolker han ethvert forsvar af det bestående som upolitisk. Han hylder en vis øvrighedstro og har en tilbøjelighed til at give det tyske sprog en medfødt overklassestilling. Og på den anden side bestræber han sig for at vise den danske befolkningsdel og dens sprogkrav retfærdighed, mange gange »sympatiserer« han med de danske sønderjyder.

Forfatteren kritiserer den arrogante og egoistiske overklasse mere end én gang; han fremhæver, at bøndernes berettigede sprogkrav var vendt mod den tysktalende overklasse, og han understreger, at sprogkravet både var et frihedskrav og et spørgsmål om bøndernes selvbevidsthed, men han kan ikke opdage nationale motiver for deres krav. Sønderjydernes sprogkrav var et »politisk neutralt anliggende«, men det lyder hverken logisk eller indlysende.

Embedsmændene forsvarede helstaten og afviste alle fordringer om en forandring af de bestående sprogforhold. De ville hverken fortrænge det danske element i Sønderjylland eller rokke ved det tyske sprogs privilegerede stilling. De var naturligvis upolitiske. Men var det »upolitisk« at arbejde for Slesvig-Holsten, for hertugdømmernes særstilling inden for helstaten og at forsøge at forhindre en sproglig nyordning, fordi den ville medføre ubehageligheder for en selv, og fordi man afviste denne reforms eventuelle politiske konsekvenser? Var det upolitisk at forsvare det tyske sprogs stilling som rettens og øvrighedens sprog, når man



derved bevarede de tysktalendes politiske fortrinsstilling inden for samfundet? Var – eller er – det upolitisk at sikre den bestående magtstruktur ved at vedligeholde en sprogbarriere mellem den almindelige befolkning og overklassen? Og husk: denne sprogbarriere skilte jo ikke dialekten fra rigssproget, men modersmålet fra et fremmedsprog. En oplæring i dette fremmedsprog betød dermed ikke alene en oplæring i at anerkende de bestående magtforhold, men den betød også at lære at undervurdere modersmålet (dette fordærvede sprog) og at blive motiveret til et sprog-, kultur- og nationalitetsskifte.

I stænderforsamlingen af 1838 diskuterede man efter det samme motto: det tyske skulle begunstiges og det danske hæmmes. Det var sådan, at hertugen af Augustenborg kæmpede for sine private dynastiske interesser, at slesvig-holstenerne og de tysksindede i fællesskab bekæmpede enhver dansk indflydelse, at de ville bevare Slesvig-Holstens enhed og denne »stat«s sproglige og politiske afgrænsning mod Danmark, at helstatsfolkene forsvarede deres stat, og at de nordslesvigske repræsentanter søgte at imødekomme befolkningens tarv. Sønderjydernes danske sprogkrav var tæt på at blive afvist, deres ansøgning om tyskundervisning støjtede derimod ikke på nogen modstand. – Rohweder resumerer: stænderforsamlingens beslutning var ikke præget af nationale synspunkter.

Rohweders fejlinterpretationer – og dem findes der flere af end de her antyde- de – afslører hele afhandlingens svaghed: han arbejder med et udifferentieret begrebsapparat, som gør det umuligt at skildre et udviklingsforløb eller bare at vurdere og benævne konkrete situationer. Men kedeligere er det, at Rohweder mangler sans for den kendsgerning, at bevarelsen af den tyskdannede overklassens magtposition faldt direkte sammen med, at det tyske sprogs autoritet opretholdtes ukrænket. Enhver stillingtagen til sprogspørgsmålet forudsatte eller inkluderede en bevidst eller ubevidst politisk afgørelse – og på mange måder også en nationalpolitisk holdning eller tilløb til en, hvis indhold, styrke og bevidsthedsgrad afhang af den intensitet, som modsætningen mellem dansk og tysk havde nået. Og det var netop dette udviklingsforløb, man havde ventet en skildring af.

Nordslesvigs sønderjysktalende befolkning var umyndiggjort, så længe dens øvrighed talte tysk med den. Anerkendelsen af dansk rets- og øvrighedssprog i området med dansk kirke- og skolesprog betød en sejr for de sønderjyder, der boede i denne del af hertugdømmet Slesvig, og det var ikke disse sønderjyder, der i 1848 protesterede mod den danske statsforbindelse, det var derimod den overklasse og de storbønder, der i tiden forud for 1848 havde sat alt ind på at forsvare det tyske sprogs dominerende stilling i Sønderjylland. Men Rohweder undersøger ikke sprog- og nationalkampens højdepunkter i 1842, 1844, 1846 og 1848. Hans undersøgelse starter omtrent 6 årtier for tidligt, og den slutter mindst 12 år for tidligt, dermed røg hans sidste chance for at analysere og skildre udviklingen af sprogbevidstheden og nationalfølelsen ud fra tidens egne forudsætninger.

Når man lægger de kritiske briller til side, er Rohweders omfattende, velformulerede, stofrige og af forfatterens intelligens prægede bog en behagelig læsning. Man kan glæde sig over, at 19 sprogpetitioner, enkelte beretninger og

breve samt 12 kort er blevet aftrykt her. De udgør et væsentligt og instruktivt supplement til Rohweders udredninger af petitionernes tilblivelse, indhold og målsætning. Kapitlerne om sprogpetitionerne er værd at læse, fordi de udvider Otto Scheels afhandlinger om de slesvigske stænderforsamlinger 1836 og 1840 og Alexander Scharffs artikel i »Deutscher Volkskalender Nordschleswig 1956« om den begyndende kamp for sprog og folkepræg i Sønderjylland.

*Johann Runge*

**Jørgen Elklit, Johan Peter Noack og Ole Tonsgaard: Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig. Resultater fra en interviewundersøgelse.**

Århus 1978. 275 s.

I 1971 foretog de tre århusianske universitetslektorer Elklit, Noack og Tonsgaard med hjælp fra Socialforskningsinstituttet et studium af vælgeradfærd i Nordslesvig. Det havde delvis tilknytning både til den ligeledes ved Århus Universitet endnu løbende historisk-sociologiske undersøgelse af dansk-tyske grænseforhold i det 19. og 20. århundrede og til et fælles københavnsk-århusiansk forskningsprojekt om vælgeradfærd i 70'erne. Den nu syv år undervejs værende afhandling er således hovedresultatet af den oprindelige nordslesvigske vælgeradfærdsundersøgelse.

Den århusianske studie falder i forlængelse af to tidligere undersøgelser af nationalitetsforholdene i Sønderjylland. Den første var Kaare Svalastoga og Preben Wolfs næsten 20 år gamle »En by ved grænsen« (om Tønder) og den anden var en kielsk undersøgelse under ledelse af professor Kai Detlev Sievers, som dissekerede medlemmerne af »Bund deutscher Nordschleswiger«; den sidste blev foretaget i 1973 og resultatet udsendt to år senere under titlen »Beiträge zur Frage der ethnischen Identifikation des Bundes Deutscher Nordschleswiger«.

I praksis er sønderjydernes politiske holdning søgt målt ved hjælp af almindelige spørgeskemaer i en interviewlignende situation. Til dette formål havde man to statistisk repræsentative udvalg; der var dels tale om en stikprøve på 350 personer fra hele landsdelen og dels en større udvælgelse på 850 fra de kommuner, som ved valget i 1968 kunne fremvise mere end tyve procents tilslutning til det tyske mindretals parti, Slesvigsk Parti, dvs. først og fremmest i Nordslesvigs sydvestlige hjørne. Som baggrund for den politiske stillingtagen indhentes en lang række oplysninger om økonomiske, sociale, familiemæssige forhold m.v. De indkomne besvarelser blev så underkastet en elektronisk databehandling, og derefter har de tre Århus-folk analyseret og tydet de derved fremkomne udsagn. Selv om de åbenbart havde en mere begrænset målsætning med undersøgelsen, nemlig vælgeradfærden, har de tilsyneladende senere udbredt arbejdsfeltet og bestræbt sig på at yde et mere generelt bidrag til international mindretalsforskning. Derfor er interviewundersøgelsen blevet ikklædt metodiske og problematiserende gevandter. Nok har forskerne valgt at give deres rapport en noget bredere overskrift, men det skyldes sikkert, at det endelige produkt, som det her fremstår, er blevet noget uensartet i sin helhed. Vi kommer faktisk

på besøg på en videnskabelig byggeplads, og det er klart, at læseren ikke kan forvente at komme derfra med friskpudsede sko efter endt rundgang.

Afhandlingen er disponeret således, at den forløber med en tiltagende konkretiseringsgrad. Vi må derfor først igennem en meget omstændelig og sproglig oppustet begrebsafgrænsning. Vi får en teoriramme for vor videre færd. Vi følger en diskussion af, hvorledes man kan måle nationalt tilhørsforhold. Dette lægger beslag på mere end de første 60 sider. Herefter kommer interviewundersøgelsens egentlige resultater. Et afsnit om det nationale tilhørsforholds tilblivelse, det vil sige hjem, skole, sprog og nationalitetsskift; om forholdet mellem de to nationale grupper, altså mellem det tyske mindretal og det danske flertal. Derefter præsenteres – som det sig hør og bør – statushierarkiet, social mobilitet og klasseidentifikation, herunder spørgsmålet om diskrimination og mindretallets grad af assimilation. Et særligt afsnit vies til mindretallets forbrugsvalg af massekommunikationsmidler, presse, radio og fjernsyn, og endelig når vi frem til nordslesvigernes/sønderjydernes partivalg før og ved folketingsvalget i september 1971 og problemerne om mindretallets repræsentation inden for det danske politiske system. Afsluttende en sammenfatning og nogle bilag, deriblandt det ved undersøgelsen anvendte spørgeskema med angivelse af de fremkomne svarprocenter.

Og for den travle læser er det fortrinlige engelske resumé tilstrækkeligt.

Den velorienterede kender af sønderjyske tilstande får næppe mange overraskelser ved læsningen af denne rapport, men det styrker både tilliden til resultaterne og bekræfter den velorienteredes bedømmelsesevner. Her bliver hovedresultatet altså mere en kvantificering af de i forvejen velkendte formodninger. De, der ligeledes forventer at finde ud af, hvori den nationale identitet mere specifikt består, eller hvilke værdier man bekender sig til, bliver skuffet. Det hænger ikke mindst sammen med interviewmetodens åbenlyse begrænsninger, når spørgsmålene skal give kvantificerbare svar og derfor må låses fast til på forhånd udvalgte svarmuligheder. Netop en undersøgelse af den nationale identitets substans ville have været særdeles relevant.

Århuslektorerne har for at finde ud af, hvem der kunne henregnes til det tyske mindretal, benyttet sig af to fremgangsmåder, dels har de spurgt folk, hvorledes de selv opfatter deres nationale tilhørsforhold, det vil sige den subjektive identifikation, og dels opstillet 8 kriterier for konkret adfærd, som skulle konstituere en mindretalstysk identitet. Det drejer sig om tysk dagligsprog, medlemsskab af »Bund deutscher Nordschleswiger«, medlemsskab af andre tyske foreninger, stemmeafgivning på Slesvigsk Parti ved kommunalvalget i 1970, læsning af »Der Nordschleswiger«, stemmeafgivning på Slesvigsk Parti ved folketingsvalget i 1971, børn i tyske skoler og tysk kirkegang. Alt efter hvor mange faktiske adfærdsformer, man stiller krav om, kan man opnå forskellige grader af afgrænsning af det tyske mindretal i forhold til det danske flertal. Forfatterne mener at kunne fastsætte mindretallets størrelse til omkring 15.000, men der fremgår ikke helt klart, efter hvilken udregningsmetode de når frem til dette tal. Ved bestemmelsen af det nationale tilhørsforhold var det netop lektorerne forudsætning, at der fandtes flydende overgange mellem nationali-

terterne, og her vil de næppe møde modsigelse. Mest påfaldende er måske en høj tysk kirkegangsfrekvens; dette kunne tyde på, at det kirkelige ikke i samme grad var nationalt ensrettet. Derimod viser der sig stor overensstemmelse mellem de efterprøvede adfærdsformer og den subjektive bekendelse. Bemærkelsesværdigt er det, at den ofte meget omtalte mellemgruppe, de nationalt uengagerede (»de blakkede«), har et meget beskedent omfang.

Da materialegrundlaget er et øjebliksbillede fra 1971, bliver beskrivelsen af nationalitetens tilblivelse nødvendigvis en tilbageprojicering af de udvalgte personers nationale udvikling, det vil sige dem, der netop befandt sig i Sønderjylland, og så at sige alle konklusioner uddrages af forholdene i det såkaldte kerneområde (de kommuner med mere end tyve procents slesvigsk partitilslutning). Når forfatterne skal undersøge mindretallets rekruttering og det nationale tilhørsforhold, er de ganske vist meget på vagt over for begrænsninger, og der kunne de godt have gjort mere ud af den faktor som bortvandring eller udvandring udgør, fordi dette netop ikke er forsøgt afdækket ved interviewene eller på anden måde. Dermed bliver udsagn om nationalitetens stabilitet noget problematiske, og et væsentligt aspekt af mindretallets overlevelseshancer udviskes. Desuden er forfatterne tilbageholdende med at diskutere, hvor repræsentative konklusioner draget fra kerneområdet er for resten af Nordslesvig; men dette må formodes at være i orden.

For dem, der blev i landsdelen, påpeger Århuslektorerne, gælder, at det er de blandede ægteskaber, som er hovedårsagen til nationalitetsskift, og det viser sig, at skiftet hovedsagelig går mod flertallet, hvilket vel næppe forbløffer. Men interessant nok kan det konstateres, at nationalitetsskift har aftaget i hyppighed ifølge interviewmaterialet.

Forholdet mellem de to nationalgrupper er generelt godt, selv om det dog for en dels vedkommende er med modifikationer. Denne subjektive bedømmelse får man også bekræftet af en – som den her fremstår – meget primitiv analysemetode, en såkaldt »Bogardus social distance«-skala. For læseren ser det ud, som om den mere måler fordomme end kan udsige noget om, hvorledes atmosfæren var/er i landsdelen. Det skal retfærdigvis nævnes, at forfatterne selv anfører en lang række forbehold over for skalaen. Umiddelbart ville de fleste nok have forventet en højere grad af forfinethed af socialvidenskabelige målemetoder, end det her er tilfældet. Hvem ville have selv velvillige samfundsforskere til for eksempel at tolke ens udsagn om, hvorvidt man hellere ville have en mindretalstysker, en bayer, en københavner, en sønderjyde eller en fremmedarbejder som chef, i nabolaget, som ven eller i sin familie. Her kan der kun blive tale om fordomme, og når forfatterne ellers prioriterer konkret adfærd så højt i deres arbejde er det noget ejendommeligt, at de giver sig så meget af med den for nordslesvigere/sønderjydere ærekrænkende skala. Er det i mangel af bedre? Og hvad kan der udledes af resultaterne?

En analyse af mindretallets økonomiske og sociale vilkår førte frem til den konklusion, at der ikke var baggrund for at konstatere nævneværdige forskelle mellem de to nationalgrupper. Det eneste, som forfatterne henregner til diskrimination, er, at kun 1 % af de tysksindede var ansat i offentlig tjeneste i

hele Sønderjylland og kun 3 % i kerneområdet. Problematikken om diskrimination er vel nok mere kompliceret end et spørgsmål om tjenestemænd. Alligevel mener lektorerne, at man må anse de to befolkningsgrupper for ligestillede. En undersøgelse af samhørighedsfølelsen med »sociale klasser« (klasseidentifikation) viser sig at være meget svag. Mindretallets klasseidentifikation var større end flertallets, men den var til gengæld en mere entydig middelklasseidentifikation.

Når det drejer sig om valg af massekommunikationsmidler spillede national indstilling en væsentlig rolle, selv om der var afvigelser. Nu har forbruget af nyheds- og til dels også politiske udsendelser været undersøgt. Det ville imidlertid have været interessant, hvis de senere års debat om tysk fjernsyns-imperialisme på det kulturelle område, den ofte hævdede dominans af tyske underholdningsprogrammer, også kunne være blevet afklaret. Men dette er sikkert undladt af økonomiske og metodiske årsager.

Afhandlingen er ikke for ingenting udgivet af »Det lærde Selskab«. Dette må Århuslektorerne have følt som en særlig forpligtelse, idet sprogbrugen er meget lidt læservenlig. Men med den stigende konkretisering taber de heldigvis pusten, således at det bliver muligt for mere almindelige mennesker at følge med. Det skal dog siges, at der trods alt er forskelle mellem de tre forfattere. De senere års tiltagende offentlige krav om, at videnskabsmænd/kvinder har pligt til at forsøge at formulere deres forskningsresultater på en så passende tilgængelig måde, at frugterne af forskningen ikke bliver forbeholdt en snæver elite, er åbenbart ikke rigtig nået til Århus endnu. Dermed ikke sagt, at der ikke er væsentlige problemer forbundet hermed, men i dette tilfælde virker sprogbrugen ganske unødvendig distancerende.

Denne hovedrapport er det hidtil bedste stykke socialvidenskabelig-empiriske forskning af nationalitetsforholdene i Nordslesvig. Det må så meget desto mere undre, at det danske mindretal i Sydslesvig ikke har været omgivet af samme forskerinteresse, hverken fra dansk eller tysk side. Egentlig ville det være ideelt for at opnå sammenlignelige udsagn, hvis der blev foretaget en samtidig undersøgelse af begge mindretal med den samme metode. Her ligger oplagt en tværnational opgave, som to (eller flere) forskningsinstitutioner på hver sin side grænsen sikkert ville kunne bestride i fællesskab.

*Bjørn Rosengreen*

### **Peter Dragsbo: Mennesker og Huse i Aabenraa.**

Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1978, 131 sider, ill.

Titlen er næsten poetisk, men undertitlen afgrænser og karakteriserer bogens emne: »et etnologisk studie af kvarterudvikling i en nordslesvigsk købstad 1850-1920«.

Hvad den valgte periode angår, forklares det, at et kortere tidsafsnit, ikke ville lade udviklingen fremtræde tydeligt nok. Kvarterudvikling er en langtidsp proces. Ordet »nordslesvigsk« er også valgt med omhu, al den stund Aabenraa i

størstedelen af perioden var præjisk/tysk. Og endelig er »kvarterer« defineret som »underområder i en by«, der ved »bestemte socialgrupper, hustyper og boligformer« har særpræg i forhold til deres omgivelser.

Bogen er lidt af et pionerarbejde. Dels er europæisk etnologi jo ikke i sig selv nogen gammel videnskab, dels er, hvad der inden for vor synskreds er fremkommet af arbejder om vore byers funktioner, etnologisk set, detaljarbejder – om enkelte familier, enkelte fag, enkelte gader, et enkelt kvarter, oftest endog undersøgelser, der mestendels går på socialhistorie. Denne bog har som emne: en hel by – omend den er lille –. Den var næppe blevet til, om den ikke var forfatterens barndomsby, og om han ikke i sin barndom havde opsamlet en vis småirritation over den voksende omhu for at bevare og renovere de meget gamle huse, mens der tages mindre hensyn til de huse, der er bygget, om jeg så må sige: »i tysk tid«. Han har så meget at takke *sin* barndom for. Og vi andre har fået meget at takke *hans* barndom for.

I lokalt perspektiv kan perioden nok karakteriseres som »Jomfru Fannys og hendes menigheds tid«. Hun døde selv midt i perioden, 1882, men vedblev i visse af borgerskabets familier at være central helt til Genforeningen.

Men i større perspektiv må det siges, at bogen skildrer den almen-europæiske industrialiserings økonomiske og sociale nedslag i en lille by, med de forandringer i produktionsliv og livsform, som det medførte. Den skabte en helt ny befolkningsklasse, arbejderne; og den omskabte borgerskabets købmænd og håndværkere til fabrikanter og butiksindehavere. Den gjorde – pø om pø – en ende på det patriarkalske forhold, som Dragsbo kalder »storhusholdningen«, og som gjorde det selvfølgeligt, at i Mesters hus boede mestersvenden, svendene, lærlingene, »drengene«, som man sagde. Og rangordningen var hos købmanden: principal, bogholder, handelsbetjente, en karl og elever. Husmødrene havde dem alle på kost og logi, og de havde mere eller mindre familiær stilling på linie med husjomfru, køkkenpige o.s.v.

Vi har en tidlig iagttagelse af, hvad patriarkalismens ophør socialt betød i Friedrich Engels bog: »Die Lage der arbeitenden Klasse in England«. Den udkom i 1845, altså lige samtidig med begyndelsen af den periode, som Dragsbo har skildret for os. Denne »udvikling« af industrialiseringen kom til Tyskland især som »Gründerperiode« efter krigen 1870, og det er afsmitningen heraf, der er det væsentligste emne for bogen. Om ordet »udvikling« er heldig valgt, synes mig tvivlsomt. Det rummer for meget af bibetydningen fremskridt, til at det er acceptabelt på alle felter. Jeg ville have foretrukket ord som »forandring«, for hvad der var fremskridt for nogle, var tilbageskridt for andre, som Dragsbo da også selv klart viser det.

Det er en overordentlig omhyggelig bog. Efter en kortere indledning, hvori han redegør for sit emne, sine forudsætninger, sine kilder, utrykte som trykte, ender han i en summarisk beskrivelse af byens »fysiske miljø«, som det var i 1840; gavlhuse, langhuse, gavlkvisthuse, lejehuse, småhuse, købmandshuse og håndværkergårde. Og så er han helt inde på sit hovedemne: Mobiliteten i dette gamle miljø. Kun få købmandsgårde forbliver i samme slægt gennem flere generationer, og købmændene er i 1921 ikke mere rigtige købmænd, d.v.s. sådanne folk, der

købte i det fjerne, som redere, i kolonierne. Deres gårde var ikke et sted, hvor man »holdt ind« og fik hesten på stald og selv en bid brød og en snaps. De var blevet butiksindehavere. Og håndværkerne arbejdede ikke mere blot på bestilling, de lavede varer til udstilling, for også de fik butik.

Og nu er det virkelig værdifuldt, at alt dette følger Dragsbo fra hus til hus, fra person til person, familie til familie i så mange tilfælde, at man kan kalde hans eksempler så signifikante, at det hele virker generelt.

Han fortæller og dokumenterer ved henvisninger til kilder og ved mange billeder, gamle og nye, ofte opstillet sammenlignende, og han tekster sine billeder nøje. Mangfoldig statistik bruger han også for at se, hvilke socialgrupper der på et givet tidspunkt bor i en bestemt gade, hvad den altså er for et kvarter. Han går endnu videre: Nogle gader gennemgår han efter folketællingslisterne, hus for hus og stiller det grafisk op, så man f.eks. fra Ramsherred 32-51 kan se, hvilke folk der i 1860, 1885, 1910 og 1921 boede i husene. Hertil kommer, at han selv er en fortrinlig tegner, der sagligt i nogle fikse tegninger kan fremstille hele ændringen i en families, en virksomheds vilkår. Men han kan også mere sig og sine læsere med at tegne et tænkt, men typisk hus 1850, 1885, 1910 – forsynet med figurer, der viser, hvem der boede i det: 2 familier i 1850 i hus med værksted blev til 5 familier uden værksted, men med butik i 1920.

Bogen handler altså ikke om arkitektur, ikke om byggevaner og byggemåde, men om ændrede arbejdsvaner, ændrede produktions- og handelsvaner og de heraf følgende ændringer i beboelsesvaner og ændringer i bygningernes udnyttelse iøvrigt.

Håndværkergårdene udvikler sig forskelligt: Tonderings skomagerværksted udvikler sig til skotøjshandel med et lille reparationsværksted for købende kunder; men så udvikler det sig til et stort garveri og læderfabrik. Han og hans søn havde endnu en del af fabrikkens lærlinge boende i sin familiehusholdning, men det var ved at blive en sjældenhed. Nu var forholdet mellem fabrikant og arbejder er rent lønspørgsmål, penge i stedet for naturalier. Iøvrigt var garveriet i virkeligheden – det ligger i sagens og fagets karakter – ikke nogen egentlig fabrik, men snarere et manufaktur.

Andre håndværkergårde blev opdelt i mindre boliger, der lejedes ud. Det blev i stor stil Slotsgades skæbne, og Nybros og Nygades m.fl. Lejeboliger var ikke noget nyt i staden. Hele kvarteret Skibbrogades østre del, Gildegade var lejeboliger. Det var mest skibsværfternes tømrere, der boede der; og det var for en del skibsbygmestre, der ejede dem. Skibsværfterne er også at sammenligne med manufakturer: arbejdsdeling mellem mange faglærte og ufaglærte, tømrere, sejlmagere, rebslagere, sømsmede, taklere. Der var selvsagt ikke plads til dem i en storhusholdning. De var lønarbejdere; men man får en fornemmelse af, at der er nogen patriarkalisme tilbage, når skibsbygmester Paulsen – som agent Bruhn havde gjort det på Kalø – ca. 1850 byggede »Det lange hus« ved Sønderport. Det står endnu og Neptun i gavlsipidsen ud mod Sønderport minder os om, hvad det fra først af var. Men rigtig patriarkalisme var det ikke, for husene var lejeboliger. Og da den herostratisk berømte købmand Johan Jacobsen (ikke som Dragsbo mener skibsbygmester Niels Jacobsen) byggede arbejderboliger – rækkehuse –,

nu Rådhusgades sydøstlige husrække - var det helt uden tilknytning til skibsinteresser, måske spekulation i bolignød. Gildegade 1 og 5 ser ud, som om de var solide borgerhuse, men de har fra først af været udlejningshuse (se Tønnesen, »233 borgerhuse,« 1978, side 164).

Men hele dette kvarter fik præg af at være arbejderkvarter, mens mange arbejdere iøvrigt boede spredt i byen, fra gammel tid med det særpræg for Persillegade, at her ejede småfolk de huse, de boede i.

Noget samlet industrikvarter fik Aabenraa heller ikke. Som før sagt udviklede nogle håndværksgårde sig til manufakturer, nogle endda videre til fabrikker, men farverier, tobaksspinderier og orgelbyggeri, der da også i hovedsagen var - og delvis er - for manufakturer at regne, blev også, hvor de var. Placeringen af større industri var selvfølgelig uden plan. Stallknecht købte tidligere borgmester Kamphøveners gård i Slotsgade, indrettede jernstøberi på bagarealet og delte forhuset til bolig for sin familie og til udstilling, der fik byens første store butiksvinduer. Callesens motorfabrik blev opført på et areal, der hørte til hans bygmesterfamilies interesseområde. Bryggeriet derimod var et produkt af købmandskapital, bygget til sit formål som aktieselskab.

Skibsværfterne blev, da de gik ned, til savværker, men fælles for dem alle blev, at de betjentes af arbejdere, håndværkere for pengeløn og altså med egen husholdning.

Dragsbo opsummerer, at Aabenraa først blev oplandsby, da i 1850'rne den nord-sydgående landevej blev bygget og »Kleinbahn« etableret i 90'rne. Før da var den en købmandsby med tilknytning til oversøiske lande, idet købmændene tillige var redere eller anpartsredere. Nu fik købmændene opland. Og skibsbggeriet gik ned i 70'rne. Købmændene fandt således erstatning for tabet af rederivirksomhed, men voldsom arbejdsløshed blev følgen for værftsarbejderne. Der skete følgelig en afvandring af arbejdere. Kun få kunne finde beskæftigelse i de nye virksomheder. Og til den udvandring, der af sociale grunde fandt sted i det meste af Europa, kom her tillige en udvandring af nationale grunde. Afvandringen fra Aabenraa gik dog ikke udelukkende til Amerika, men også til større og mere industrialiserede byer, Flensborg med det nye stålskibsværft, og ca. 100 værftsarbejdere til København og det øvrige Danmark. Og der skete her kun ringe indvandring fra land til by, bl.a. fordi der også var emigration blandt landboerne. Dette er et felt, der nok var værd at studere nærmere.

Lige omkring 1900 optræder bygmester Peter Callesen, og hans navn er som bygmester knyttet til mange huse, men især til kvarteret Callesensgade, Lavgade, Forstalle. Her skal det blot nævnes for Dragsbos skarpsindige iagttagelses skyld: Klart demonstrerer Callesen en helt bevidst social deling i byggeri. Mod Forstalle: det fornemme borgerlige miljø med centrum i de to tårnprydede hjørnehuse; mod Callesensgade: lejligheder for »pæne folk«, og Lavgade: reelt et arbejderkvarter. Med et ord, Callesen selv har brugt i en skrivelse til byrådet: Han bygger »kaufmännisch«. Hans huse står endnu (et af dem falder i disse dage for statsskolens udvidelse, iøvrigt bygget af hans søn).

Man kan måske sige, at afgrænsningen til 1840/50-1920 er blot tilfældig, og udviklingen siden Genforeningen er da også spændende, så det ville være



morsomt, om Dragsbo ville føre sine undersøgelser ind på dette tidsrum. Den indre bys lejligheder bebos i dag i vid udstrækning af unge under uddannelse, fordi ældre folk er flyttet ud i andelsboliger og sociale lejligheder, og byen er omkranset af parcelhuse, de fleste af så høj og dyr standard, at folk af lidt mere beskeden økonomi bl.a. flytter til Rødekro.

I et slutkapitel sammenligner Dragsbo med ændringen i nogle andre danske byer, og der er stor lighed, uanset at Aabenraa i det meste af den behandlede periode var under prøjsisk styre. Men en undersøgelse af, hvad dette har betydet, er der ikke blevet plads til. Hvad man meget godt forstår.

Dragsbo er så »kildetro«, at han i sine lister over gaders indvånere skriver dansk i 1860, tysk i 1885 og 1900 og 1910, men dansk igen i 1920. Og han skriver fejlene af, så det åbenbares, at rådhuspersonalet har haft lidt svært ved at klare det. Det er ganske pudsigt: Midt i en dansk fortegnelse står der »Kürschner«, så vi må tro, at folkeregistrets mand ikke har vidst, at det var en buntmager. Et andet sted står der »værtsskab«, hvad det så er. »Brevbærer« er jo gennemskueligt, og at »Pottemester« er »Pottemagermester« finder man vel også ud af. Almindelig ubehjælpssomhed er der også: »Pens. Høker«, »Krigsrente« som erhvervsbetegnelse lader sig forstå, men er jo ikke videre fikst. »Nadvegter«, »Gulsmed« og på den anden side »Jungfrau«, »Gelegenheitsarbeiter«, »Indlogerer«. Dette er ikke et ærinde, Dragsbo er ude i, men nok ikke noget helt ilde tidsbillede, han her fører os.

Et lille afsnit nær bogens slutning hedder »Fællesmiljøets elementer«, og det tager forfatteren overmåde summarisk – skoven, kolonihaver, kirkegård, keglebane, Bellevue badhotel, kirker, værtshuse, hoteller, skyttelavet, »Schweiz«, Knapp o.s.v. er jo bare en opregning. Det ville være mere sigende, om det var noteret, at der omkring 1900 var ca. 90 udskænkingssteder i byen, nogle fine med stambord for købmænd, der mødtes her dagligt, andre for folk med træsko på. »Schweizerhalle« (der ikke hed »Schweiz«) søgtes af damer og herrer til kaffe og te i godt vejr og til øl ved mørkets frembrud.

Der er to huse, der sættes i særklasse: 1. »Peter Clausens Palæ«. Jeg synes ikke, at det er et palæ, så længe det skal give plads for flere end ejeren. Og her er 2 udlejningslejligheder og værelser til butikssvendene henne fra Store Torv. Og det, der mest af alt var palæagtigt ved huset, en overdådig – og overflødig – tykmavet tagrytter, er ikke med på den arkitekttegning, Dragsbo har hentet på Rådhuset. 2. Og »Slottet« – kaptajn Schütts villa Anna Carolina, lå ved siden af politistationen og blev nedrevet i 1970, »af en uforstandig eftertid«, som det hedder. Den, der skriver dette, har andel i, at den blev nedrevet for at give plads til Biblioteket. Og jeg har ikke fortrudt det. Den var på vej ud i pauperisme og kunne næppe reddes. Den var ikke smuk, men pittoresk – det var den, og den var ikke monumental (som bl.a., Hvidøre), men snurrig – det var den. Og den hed ikke Anna Carolina, da den faldt, men Haus Ahrensberg.

Det er altid forfriskende at se med andres øjne, og Peter Dragsbo har gode øjne.

*Georg Buchreitz*

PS.

Rektor dr. N. H. Jacobsen, Haderslev, har gjort nedennævnte bemærkninger om sin bedstefaders, skibsbygmester Niels Jacobsens virke, som det er omtalt i Dragsbos bog side 70 og 72.

Skibsbygmester Niels Jacobsen kom ikke fra Norge, men fra Vinding Strand ved Vejle Fjord. Det skete i 1853, og han byggede ikke de nævnte huse, hverken et »stort 2-etagers hus til sig selv« eller arbejderboligerne. Han flyttede, 1857 nygift, ind i en lejlighed, der havde været beboet af hans afdøde farbroder i dennes hus. Han har heller ikke købt et ældre leje-hus i Gildegade. Hans skibsbyggeri brændte ikke i 1890, og han gik ikke fallit. Hans sidste skib hed »Arab« og løb af stabelen 30.6.1880, og i de følgende 3 år var værftet kun beskæftiget med reparationer, og det lukkede definitivt i oktober 1883.

GB

### **Kresten Hansen: Langetveds historie. Skrave sogns historie II.**

Odense u. år [1978]. 264 s., ill.

Efter besættelsen kom der gang i et historisk hjemstavnsarbejde i Skrave sogn, og der blev nedsat hjemstavnsudvalg først i Københoved, sognets hovedbebyggelse, og senere i Langetved. De to udvalg kunne imidlertid ikke enes om at samarbejde om udarbejdelsen af en sognehistorie, måske som en følge af den stærke lokalpatriotisme inden for sognets to byer. I stedet blev det besluttet, at hver by skulle udarbejde sin egen bog, hvad der var beklageligt, eftersom et sogn i ældre tid på mange måder var en helhed og derfor velegnet til en samlet historisk behandling. Bogen om Københoved Bysamfund udkom allerede i 1950, og længe så det ud til, at den ville komme til at stå alene; men i 1972 blev arbejdet i Langetved genoplivet. Gårdejer Kr. Hansen, Højvang i Skodborg sogn, påtog sig at bearbejde og udbygge det allerede indsamlede materiale og skrive fremstillingen. Selv om Kr. Hansen ikke er indfødt i sognet, har han haft så nær tilknytning til Langetved og dens beboere, at han har kunnet behandle emnet med den personlige indsigt og kærlighed, som er en vigtig forudsætning for en vellykket hjemstavnsbog. Desuden har han i mange år deltaget i lokalhistorisk arbejde over en bred front og har også på denne måde haft gode forudsætninger for at løse opgaven.

Mens Københovedbogen helt overvejende var koncentreret om fremmedherredømmets tid og det enestående folkelige og kulturelle liv i Sønderjyllands »ideelle hjørne«, er Langetvedbogen bredere anlagt, og fremstillingen heri strækker sig fra forhistorisk tid til idag. Selv om der er mest kød på fremstillingen efter år 1800, er der lagt en stor flid for dagen i forsøget på at samle mange vidnesbyrd om Langetved fra arkæologien, fra trykt og utrykt materiale om den ældre tid. Men det er klart, at det er vanskeligt på en rimelig tid at finde så mange oplysninger om så lille en lokalitet i de mere kildefattige perioder, til at man kan give et helt sammenhængende og afrundet billede af udviklingen, så meget mere som Langetved ikke har haft nogen central placering i landsdelens historie i den tid.

Pastor Tage Holm, tidligere Skrave, der var den drivende kraft i sognets hjemstavnsarbejde frem til 1955, har skrevet et velformuleret og levende afsnit om de kirkelige forhold i sognet frem til 1861, hvor hans eget afsnit i Københovedbogen begynder, og Langetvedbogen må på dette punkt læses sammen med bogen om Københoved Bysamfund. Ellers er Langetvedbogen på mange måder blevet en selvstændig enhed, selv om Københovedbogen naturligvis også på andre områder kompletterer den.

Langetved var et udpræget bondesamfund, og Kr. Hansen skriver meget og kyndigt om de enkelte gårdes historie, deres ejere og den landbrugsfaglige udvikling, især i nyere tid. Det gamle bondesamfund, fællesskabet i det og klasseforskellene er skildret med stor indlevelse. Det er ofte tilfældet, at den nyeste tid behandles stedmoderligt i sådanne lokalhistorier; men i Kr. Hansens bog er tiden fra 1914 og frem udførligt skildret, bl.a. støttet på mundtlig tradition og egne erindringer. Vemodigt har det været for forfatteren at skrive om det gamle fællesskabs og sammenholds opløsning, som det f.eks. kom til udtryk i nedlæggelsen af forsamlingshuset i 1963. Fremhæves skal også kapitlet om besættelsestidens modstandsarbejde, som Kr. Hansen selv deltog aktivt i. Fremstillingen heraf slår over i jeg-form, og man kan i denne forbindelse udtale ønsket om, at Kr. Hansen også vil få tid til at skrive egentlige erindringer.

Langetveds historie er blevet en smuk og velillustreret bog. Det bør dog nævnes som en stor ulempe for brugeren, at kilde- og litteraturfortegnelsen, som alt for ofte i lignende værker, er helt utilstrækkelig. Der skelnes ikke mellem trykt og utrykt materiale, og begge dele anføres med ufuldstændige betegnelser. Værst er det dog, at de mange utrykte optegnelser af folk fra sognet er anført, uden at man kan se, om de er tilgængelige på et offentligt arkiv eller bibliotek, eller om de stadig er i privat eje. Disse praktiske ting havde det været let at få i orden til gavn for andre lokalhistorikere.

Dette betyder naturligvis ikke, at bogen ikke vil være til glæde for mange læsere også uden for sognet med det levende billede, den tegner, af en nu forsvunden bondekultur og dens værdier. Man må ønske, at mange andre lokalhistorisk interesserede må få et lige så frugtbart otium som Kr. Hansen.

*Dorrit Andersen*

### **Rødding by i billeder 1850-1930.**

Udgivet af Rødding bibliotek 1978, ca. 130 s., ill.

Dette billedværk indeholder 130 billeder, hovedsagelig fra årene mellem 1890 og 1930, en halv snes dog så meget ældre, at tidsrammen skubbes tilbage til ca. 1850. Udgivelsen er en følge af den store interesse, der var for en udstilling på Rødding Højskole i okt. 1977 af billeder i bibliotekets lokalhistoriske samling. Billederne er ordnet systematisk. Der startes med 12 billeder af kirken ude og inde og sluttes med 9 billeder af højskolen. Mellem disse institutioner kommer den største gruppe af billeder, gademotiverne, der følger byen fra vest til øst og fra syd til nord. Hertil slutter sig billeder iøvrigt, hovedsageligt gruppebilleder. Bagest er et kort over Rødding 1878, mens et kort over Rødding idag derimod

savnes stærkt. Det kunne have lettet, især den ikke-lokalkyndige, placeringen af motiverne i den moderne by. Men iøvrigt er billedværket nøje gennemtænkt, teksterne er fyldige og meget udtømmende og dateringerne ofte meget præcise. Det samme motiv ses i mange tilfælde fra forskellige vinkler og med nogle års mellemrum, og det er således muligt ret nøje at følge byens forandring fra landsby til stationsby med alle de funktioner, der knytter sig hertil: først og fremmest stationen, men også sparekassen, korn- og foderstofforretning og de mange specialforretninger, bl.a. de to store manufakturhandlere, A. C. Colfach og Johs. Buchard, der omkring 1900 opførte store forretningsejendomme i datidens vidunderlige stil på hver sit hjørne af Torvet. Gennem billederne rejses indirekte det spørgsmål: hvad kom først, jernbanen eller byens vækst og forandring? For Røddings vedkommende må svaret være, at det gjorde væksten og forandringen. Der fandtes allerede mange stationsbyfunktioner, før »æ kleinbahn« til Haderslev blev åbnet i 1899.

Rødding by i billeder er et væsentligt bidrag til den ikke særligt omfangsrige litteratur om stationsbyerne og deres udvikling. Især i Sønderjylland kunne vi godt bruge nogle flere undersøgelser af dette emne. Værket er tillige et godt eksempel på, hvilke pragtfulde samlinger af billeder de lokalhistoriske samlinger og arkiver ligger inde med, og hvad der kan komme ud af dem, når de anvendes systematisk og velovervejet som her. Set i en pædagogisk sammenhæng må man misunde de Rødding-lærere og deres elever dette værk. Her er virkelig mulighed for at gøre historieundervisningen nærværende og konkret. Den forandring vort samfund har gennemløbet i de sidste 100 år føles enorm, når man ser disse billeder.

*Henrik Fangel*

### **Jens Bruhn: Den gamle grænse – set på postkort.**

Toldhistorisk Selskab 1978, 71 s., ill.

Dette billedhæfte søger at skildre den gamle Kongeågrænse som statsgrænse, hovedsagelig i perioden ca. 1900–1920. Hæftet rummer et kort indledende afsnit, der fortæller om postkort som samlerobjekt, om postkorts motiver samt giver nogle vigtige oplysninger om, hvordan man daterer postkort. Efter fire siders omtale af Kongeåen som told- og statsgrænse følger 54 gengivelser af postkort, der er ordnet således, at grænsen følges fra øst til vest, dvs. fra Hejlsminde til Vester Vedsted syd for Ribe. Et kort over grænseområdet afslutter bogen. I såvel billeder som billedtekster er det først og fremmest toldere, grænsegendarmer samt overgangsstederne og deres bygninger, der interesserer udgiveren. Det er således ret så imponerende, hvor mange af de afbildede toldere og gendarmer udgiveren har fået identificeret, ligesom alle postkort er søgt dateret. Andre oplysninger er derimod mere sparsomme, f.eks. kunne der nok være redegjort lidt mere fyldigt for grænsen ved Frihed, som især under første verdenskrig var stærkt benyttet af dansksindede sønderjyder, der flygtede fra krigens rædsler. Udgiveren påpeger i sin indledning, at Kongeågrænsen var en af de fredeligste grænser i Europa, og mange af billederne med tyske og danske grænsegendarmer i

hyggeligt samvær bestyrker stærkt dette udsagn. En meget morsom ting er billederne af sønderjyske indkøbsrejsende i kø foran det tyske toldsted i Bastrup/Toldkjær lige før 1920 og billedet af det interimistiske skur ved Bastrup, hvorfra der solgtes flæsk, fedt, margarine, kaffe, the, kakao, mel, gryn, tobak og sæbe, varer som de fleste sønderjyder efter fire års krig næsten kun kendte navnet på. Grænsehandel kendte man således også til dengang, selvom baggrunden herfor var en noget anden end idag. Billedhæftet er et godt eksempel på, hvorledes man kan udnytte den enormt store mængde postkort fra postkortenes blomstringstid på en sådan måde, at nye sider af fortidens mangfoldighed bliver afdækket.

*Henrik Fangel*

**Thomas Dinesen: Pligtens tunge bud. Med forord af Troels Fink.**

Vestkystens forlag. 1978, 330 s., ill.

Så meget litteratur, der foreligger fra 1. verdenskrig, troede man næppe, at man skulle se nye bidrag. Ikke des mindre er der nu fremkommet en skildring, som ikke er den mindst værdifulde, også fordi det er et dansk nordslesvigsk bidrag.

Forfatteren er Thomas Dinesen, der som sin far er savværksejer i Jels. Bogen er så rig på enkeltheder både fra krigsskuepladsen og fra den hjemlige nordslesvigske front og så ukunstlet i sin form som vel få andre bøger om emnet.

Den bygger dels på Dinesens omhyggelige dagbog og dels på ca. 1000 breve og kort, som blev udvekslet med hjemmet.

Dinesen deltog i krigen, fra han blev gammel nok i september 1915 til afslutningen i november 1918.

Som Troels Fink understreger det i indledningen, var Dinesens verden på en måde begrænset til kompagniet og delingen. Det er kun lidt, han og kammeraterne erfarer om krigens gang i almindelighed, som soldaterne kun mødte, når den greb ind i deres tilværelse og flyttede dem rundt på fronterne.

Forfatteren er på en måde »heldig«. Efter ca. 8 måneders rekruttid i Slesvig by, hvor han møder den tyske militarisme på ondt og godt, bliver han i sommeren 1916 overført til skyttegravskrigen i Galizien og i de wohlhyniske sumpe på grænsen til Rusland. Her oplever han al krigens ondskab og bestialitet, men kan dog midt i alle rædslerne erklære over for sin samvittighed, at han ikke har skudt på noget menneske. Ud over død og lemlæstelse hører luseplagen til de største onder.

Efter 3-4 måneders forløb bliver Dinesen imidlertid knyttet til et savskæreri tæt bag fronten, og alt former sig derefter så »lykkeligt« for ham, at han ikke mere bliver frontsoldat.

Der er tre ting, der holder den unge nordslesviger oppe midt i rædslerne: hans stærke gudstro, hans trofaste tilknytning til hjemmet og endelig hans ukuelige danskhed i form af et medmenneskeligt og medfølelsesfuldt frihedsideal i synet på mennesker og deres handle måde – måske bogens stærkeste vidnesbyrd.

Hans gudstro er forbundet med overbevisningen om en førelse, der bringer ham nogenlunde uskadt tilbage til familie og hjemstavn.

Bibelstedet, der står som inskription over kapellerne i Slesvig by: »Vi har her ikke noget blivende sted«, er ham som en ledetråd gennem krigsårene, samtidig med, at han midt i gruen kan glæde sig over, at han dog har livet i behold.

Hans forhold til far og mor og 6 søskende hjemme i Jels er en anden grundpille i Thomas Dinesens tilværelse.

Stærkest er han vel knyttet til moderen i den periode, hvor hans far også er indkaldt. Værst er det for ham, når postforbindelsen i perioder svigter. Når han i mere normale perioder må nøjes med post to gange i en uge, føler han det næsten som et savn.

»Heimdal«, som han jævnlige modtager, er ham en stor opmuntring.

Den tredje grundpille i Thomas Dinesens krigstid er hans danskhed, som næres, når han er sammen med nordslesvigske kammerater og kan snakke dansk. Det lever han på i de lange perioder, hvor han ikke hører modersmålet og væsentlig er omgivet af tyskere, som iøvrigt som alle andre – også den russiske civilbefolkning – først og fremmest bedømmes som medmennesker. Samtidig med at »preusserne« blandt officererne får deres karakteristik, glemmer Dinesen ikke at fortælle om de ikke få sympatiske befalingsmænd.

Krig i al almindelighed anser han for en forbandelse, som han siger, »forbundet med den råhed og tilmed en moralsk nedbrydende tilværelse, som gjorde livet til et helvede at være med i og vidne til.«

Det er ikke blot de tre grundpiller i tilværelsen, der hjælper den unge soldat gennem Ragnarok, men også, at han selv er en af de rene af hjertet, der kommer lige så ren ud af krigen, som han gik ind i den, og derved også vinder respekt hos alle, kammerater og befalingsmænd.

Dinesen undgår at blive såret, men er til gengæld ved savskæriet udsat for to uheld, som bringer ham på lazaret, første gang kun i kort tid, men næste gang er hans læsion af alvorlig karakter, og han bliver bragt til et nødhospital i Kiew i Ukraine, hvor han efter Brest Litowsk freden deltager i den tyske besættelse og oplever optakten til den russiske revolution.

Senere føres han til efterbehandling i Berlin i efteråret 1918, og samtidig med revolutionen i november erfarer han her om H. P. Hanssens store tale i den tyske rigsdag – optakten til afstemning og genforening.

Der er næsten sagastil over den unge soldats hjemkomst til Jels i slutningen af november 1918.

Thomas Dinesen må til fods tilbagelægge de 8 km mellem Sommersted og Jels.

Klokken er 2 om natten, da han forsigtigt banker på sovekammervinduet i hjemmet og hører sin moder spørge: »Hvem er det?« »Det er Thomas,« og moderen, der vækker sin mand med ordene: »Far, det er Thomas.« Thomas Dinesen tilføjer i sin bog: »Kære trofaste mor, nu kom jeg hjem. – Løbet var kørt – jeg var hjemme.«

En ung, dansk nordslesviger, der havde opfyldt »pligtens tunge bud«, var kommet hjem. Snart kom belønningen: genforeningens glæde.

*Jobs. Hoffmeyer*

**Svend Johannsen: »For alt, hvad du har kært«.**

Forlaget Skandia, Flensborg, 1978, 261 s., ill.

»En svækkelse af den danske befolkning og dens institutioner syd for grænsen ville automatisk føre til en tilsvarende forholdsvis styrkelse af det tyske mindretal nord for grænsen, bl.a. ved at dets sejrsvirksomhed ville øges, mens de danskes mod ville mindskes, og en fortsættelse af denne udvikling ville før eller siden medføre en grænseforskydning på træds af alle velmente menneskelige, og derfor netop ikke evige forholdsregler og erenskomster«.

Det er en lang sætning, men der er indhold i den, og dens konstatering er aktuell. Ikke desto mindre blev ordene talt i 1938 af daværende rektor for Ansgar-Skolen i Slesvig, Svend Johannsen. Han holdt genforeningstalen dette år på Vallekilde Højskole i forbindelse med en meget omfattende foredragsvirksomhed i Danmark. I årene op mod 2. verdenskrig var Svend Johannsen den sydslesvigske danskheds apostel i et omfang, der kun er slået af Niels Bøgh Andersen efter krigen.

Bøgh Andersens Sydslesvig-erindringer er omtalt andetsteds, men i modsætning til Johannsen taler han ikke efter manuskript, og man kan derfor ikke bagefter »slå op« i hans foredrag. Sv. Johannsens stof er ordnet kronologisk og efter emner, forskellige dokumenter aftrykkes, således at hans bog i sin helhed er med til at give tidsbilledet i 1930'erne både nord og syd for grænsen. For nu at drage en sidste sammenligning mellem de to kendte sydslesvigere, så kan man godt få lidt af en Aladdin-skikkelse ud af Bøgh Andersen, når han formløst tumler sig på den folkelige scene, mens der er mere af en Nouredin-grubler over Johannsen og de tanker, han gør sig over danskhedens fremtid og forpligtelsen over for det danske sprog.

På mange måder havde han det heller ikke let. Allerede starten blev svær for en ung mand, der gerne ville så meget. Født i 1903 af dansksindede og dansktalende forældre i Flensborg, relegeret i februar 1920 fra den tyske Oberrealschule i Flensborg, antagelig fordi han var ivrig dansk spejder, men så åbnede den gamle Haderslev Katedralskole portene for ham og gav ham en dansk studentereksamen og lidt penge at studere for. Det blev til en teologisk embedseksamen i 1930, der skulle have været brugt til at søge et dansk præstekald i Sydslesvig, men der var intet embede at få og dårligt nok en stilling som lærer. Duborg-Skolen ønskede i hvert fald ikke at ansætte teologer.

Men Johannsen blev dog lærer. I en vanskelig periode for Ansgar-Skolen i Slesvig med splittelse inden for den danske lejr overtog han ledelsen af skolen, der på dette tidspunkt havde ca. 60 elever, og som allerede året efter blev udvidet med en tilbygning. På den ydre front var der chikanerier og boykot fra nazisternes side, og hvorfor fortie, at der også opstod en kompetencestrid med Dansk Skoleforening, Flensborg, og dens skolekonsulent, rektor, dr. phil. Andreas Hanssen. men som det gik hos Blicher, sådan gik det her, at når kattene rives, gør de killinger. Der kom to sydslesvigske skoleforeninger ud af det.

Det hårdeste slag, der ramte Sv. Johannsen, var Gestapos arrestation af ham i 1940. Sigtelsen mod ham lød på, at han i et brev til sin kone havde kritiseret det

tyske overfald på Danmark den 9. april 1940. Og i et land med brevcensur erfares den slags. Denne frie ytring kom til koste intet mindre end et ophold i KZ-lejren Sachsenhausen, der på dette tidspunkt gik for at være en »mønsterlejr«. Det var den ikke.

Sv. Johannsen stiftede og ledede i en lang årrække det danske spejderkorps i Sydslesvig. Gennem spejderbevægelsen skaffedes mange kontakter i Danmark. Hans *nom de guerre* var »Gamle Ravn«, der nu lægger navn til et sydslesvigsk mindelegat. Ravnene er jo en mytologisk fugl, kendt for sin intelligens og evne til at tage bestik af tiden, hvad Odin gjorde brug af. Stoffet i bogen »For alt hvad du har kært« viser i sin velordnede stringens, at dens forfatter var velorienteret. Han kendte til tingene bagud i tiden, han tog varsler af samtiden og kunne derfor sige noget om fremtiden. Erindringerne spænder over tiden 1930–45 og er et fast sammentømret hele.

En stor del af Svend Johannsens gerning faldt i de svære år. Selv mødte han modgang og fik tilføjet skrammer. Det hærdede og gav mod til stundom at tale Roma midt imod.

Erindringsbogen skulle have været udsendt som festskrift til forfatteren på hans 75 års fødselsdag i 1978. Men han fik den ikke at se færdig. Døden indhentede Sv. Johannsen en vinterdag under en begravelseshøjtid i Lyksborg danske kirke.

*Eskild Bram*

### Niels Bøgh Andersen: Forstander på Jaruplund

Gyldendal, 1978, 302 s., ill.

Med 3. bind i erindringsserien, som delvis bygger på radioforedrag i højskolelærer Richard Andersens tilrettelæggelse, er Niels Bøgh Andersen vendt tilbage til den sydslesvigske hjemstavn. Her begyndte det med »Fiskersøn fra Aventoft«, der efterfulgtes af en skildring af tiden som soldat i Rusland og et ophold i London som tysk/dansk krigsfange. Den mellemste bog fik titlen »Feltdegn fra Harreslev Mark«. Som man ser, er titlerne samtidig huskesedler. Alle begynder med et »f« og indeholder et sydslesvigsk stednavn.

Uanset forfatteren er fortæller, ofte af anekdoten, og ikke historiker yder den sidste bog dog et konkret bidrag til forståelsen af udviklingen i Sydslesvig efter 1945. Bøgh Andersen levede som få med i det danske vårbrud. Som skoleleder i Flensborg, borgmester i Harreslev, amtsrådsmedlem, formand for Sydslesvigsk Forening, foredragsholder og sidst højskoleforstander stod han kampberedt på alle fronter. Og der var mange. Han oplevede sejre og skuffelser. På mange måder måtte han sande flg. citat af den engelske eventyrer T. E. Lawrence (»Lawrence of Arabia«) fra bogen »Visdommens syv søjler« om det arabiske oprør mod tyrkerne 1914–18. Uddraget gengives sammentrængt og efter hukommelsen. Det lyder: »Vi levede livet i susende togter. Vi skyede ikke faren, men drømte om en ny himmel og en ny jord. Men da sejren var vundet, kom de gamle mænd frem, takkede os venligt – og skabte deres fred. Ungdom har lært at sejre, men ikke at



fastholde sejren ... De gamle mænd fratog os vores sejr for at genskabe (verden) i den tidligere verdens billede, de kendte».

Den verden, Bøgh Andersen ville have skabt i Sydslesvig, var dansk, intet andet. »Det nationale opbrud kom ikke som noget uventet, men få havde troet, det ville blive så voldsomt ... Ikke engang befrielsesregeringens ord om den faste grænse kunne knække eller svække rejsningen«. Når så alligevel det danske eksprestog løb af sporet, fordi så mange forskellige: danskere, englændere og tyskere lagde sten på skinnerne, kunne man spørge, om kampen for Sydslesvigs befrielse fra tysk overhøjhed som det første fornødne kunne og burde have været ført videre illegalt. Bøgh Andersen besvarer i sin bog spørgsmålet på den åbne måde, at den sydslesvigske befolkning slet ikke var moden til en virkelig modstandsbevægelse. Man havde dog en illegal avis »Südschleswigsche Landeszeitung«, der blev trykt i Danmark under redaktion af Henry Prien. han blev støttet af en række danske modstandsfolk, der rådede over betydelige midler. Når avisen skulle tilbage til Sydslesvig, blev oplaget somme tider gemt i svinekroppe. Man forsøgte sig også med en illegal radiosender i Danmark. Men Priens virksomhed også på dette område blev stoppet.

Som medlem af kredsagen (amtsrådet) i Flensborg amt kom forfatteren til at samarbejde med fremtrædende tyskere, bl.a. dr. Hartwig Schlegelberger, der senere blev indenrigsminister i Kiel, landråden Fr. Wilh. Lübke, der endte som ministerpræsident og blev fader til den store landvinding »Programm Nord«, det tyske svar på bl.a. Tøndermarskens afvanding. Skønt Lübke blev tyskhedens bannerfører i Sydslesvig, anfører Bøgh A. fair, at han under et ophold i Århus under sidste krig gav den danske modstandsbevægelse et vink om den forestående aktion mod jøderne.

Efterkrigsskildringen fra Sydslesvig indeholder flere afsnit om forholdet til den engelske besættelsesmagt. Det begyndte egentlig godt, men da Sydslesvigsagen udviklede sig til et kompliceret storpolitisk anliggende – som det slesvigske spørgsmål havde været det tidligere – blev englænderne irriterede og smålige og traf deres modforholdsregler. Bøgh A. skriver: »Vi havde jo ikke, uskoledede som de fleste af os var, formået at fremstille vore problemer, så engelskmændene kunne forstå dem og anerkende dem. Og desuden havde vi jo heller ikke slotte og herregårde. Vi vidste udmærket, at de engelske topfolk morede sig herligt på holstenske herregårde og godser sammen med de såkaldte (tyske) »Herrenreiter«.

Tilsvarende er der skildringer af de danske statsministre Knud Kristensen, Hans Hedtoft og H. C. Hansen. Navnlig Hedtoft havde, i hvert fald ved en lejlighed, svært ved at tage den Bøgh Andersen'ske ligefremme facon. Samuel Münchow måtte udfolde alt sit diplomati for at glatte ud.

Det spændende og næsten åjourførte Sydslesvig-kalejdoskop slutter i mindet om barndommens landsby Aventoft derude i amfibie-landet med de grønne enge. Fiskersønnen tager vemodigt afsked med faderen, den sidste og ældste fisker på Vidåen, Theodorus Andersen. Han blev ikke så navnkundig, så vidt berejst som sønnen, hans færd var det stille, natlige fiskeri mellem siv og rør, men dansk var hans sprøg og sind.

*Eskild Bram*

**Hans Peter Johannsen: Sieben schleswigsche Jahrzehnte. Bücher, Begegnungen, Briefe.**

Schleswig 1978. 154 s., ill.

»Im Rückblick ... verblassen zwar die Einzelheiten – und glücklicherweise auch kleinere und grössere Explosionen hinter den Kulissen – aber es bleibt die Erinnerung an festliche Stunden mit reichen kulturellen, politischen und menschlichen Inhalten«. (s. 108) (Ganske vist blegner enkelthederne i tilbageblik – og heldigvis også større og mindre eksplosioner bag kulisserne, men erindringen om festlige stunder med rigt kulturelt, politisk og menneskeligt indhold vedbliver med at være der). Dette citat, som ganske vist i den konkrete sammenhæng går på en bestemt enkelthed, kan udbredes til at være en dækkende karakteristik af den forhenværende flensborgske biblioteksdirektør Hans Peter Johannsens erindringer om »syv slesvigske årtier«.

Selvbiografen er født i 1908 i Tinglev, hvor han voksede op, og i Flensborg tog han studentereksamen. Derefter påbegyndte han studier i tysk, dansk og engelsk filologi ved universiteterne i Göttingen, Heidelberg, Kiel og København. Ved det slesvig-holstenske universitet opnåede han i 1932 efter fem års studier den filosofiske doktorgrad. Efter den nazistiske magtovertagelse i 1933 blev Johannsen først volontør og midt i 1934 biblioteksdirektør for det flensborgske biblioteksvæsen. Denne chefpост beklædte Johannsen trods tidens forskellige omskiftelser indtil 1973, hvor han kunne trække sig tilbage med pension. Johannsens hovedvirke lå inden for biblioteksområdet, men ellers var han aktiv i kulturpolitisk og grænsepolitisk arbejde samt markerede sig som en tilhænger af dansk-tysk forståelse og bidrog personligt til udviklingen af mere fordragelige forhold efter 1945.

Når en så central person i grænselandet griber pennen for at skildre sit livsforløb, kan læseren med rette skrue sine forventninger i vejret, især når man som anmelderen har en anden hjemstavn (København) og tilhører en helt anden generation (efterkrigstidens). Det skal imidlertid ikke være nogen hemmelighed, at man efter læsningen sidder tilbage med det indtryk, at her var der ellers en person, som måtte have meget mere på hjerte. Informationsværdien er nemlig mange steder begrænset, fordi det samlede billede, som fremtræder, virker beskåret og retoucheret. For Johannsens jævnaldrende og ligesindede er det sikkert behagelig og afslappende læsning. Denne dobbelthed bunder for det første i selvbiografens høje litterære ambitionsniveau og den tilsyneladende stærkt tyngende akademiske værdighed og for det andet i fortællerens bevidste bestræbelser på at harmonisere modsætninger og tilbageprojicere nutidens fordragelige grænseatmosfære til tidligere tider og omstændigheder. Derved udviskes et meget væsentligt aspekt af de sidste halvtreds års udvikling.

Erindringerne begynder og slutter i en idyllisk beskrivelse af fortællerens fødeegn med en bekendelse til det slesvigske, som Johannsen elsker over alt på jorden. For en ikke indfødt hæver denne naturromantik sig ikke ud over, hvad der må opfattes som almindelig lokalpatriotisme. Mens opvæksten indtil Johannsen bliver biblioteksdirektør skildres kronologisk, går erindrings-

skriveren derefter over til at fortælle sit livsforløb mere tematisk omkring biblioteksarbejdet, folkehøjskolen, den tyske grænseforening, Grenzfriedensbund m.m. I disse afsnit er den bærende del faktisk biografiske skitser af »personligheder«, som han har mødt i forbindelse med sine mange gøremål. For såvidt kan sådanne portrætter være oplysende læsning, men i dette tilfælde holder de sig inden for rammerne af festtalekarakteristikker, hvor »personligheden« ikke bliver et levende menneske af kød og blod. Det virker i længden trættende, at Johannsen i sit liv kun har cirkuleret rundt i den slesvigske grænseprominens, og det ville have været forfriskende, hvis det var forsøgt at give et indblik i den omgivende sociale verden. (Dette synspunkt deler Johannsen (s. 33), men det får dog ingen konsekvenser for hans egen fremstilling.) Et sted siger erindringsskriveren programmatisk, at livet ikke er brød alene, og efter læsningen af selvbiografien har man fået lagt den perfide kommentar på læberne, at livet ej heller er finkultur alene. Mens de fleste andre mennesker har en madpakke og dagens avis med på arbejde, så kan biblioteksdirektørens mappe kun have indeholdt Goethes samlede værker og Beethovens symfonier.

En kulturpersonlighed, som startede sit aktive liv i 1933, og som ydede en væsentlig indsats under de ændrede klimaforhold efter anden verdenskrig, måtte også have kunnet give et signalement af de væsens-forskellige vilkår, der herskede. På side 95 skrives, at man personligt må have oplevet Det 3. Rige med de indsnævrede magtforgreninger for at kunne tage stilling til tyskernes ringe informationsniveau. »Und so sehen wir auch heute wieder, dass die junge Generation sich kein Bild machen kann von dem, was das private Leben in dem noch (sic!) demokratischen Staat bedeutet.« (Og således ser vi igen idag, at den unge generation ikke kan gøre sig forestillinger om, hvad privatliv betyder i en endnu demokratisk stat.) Når den unge generations indlevelsesevne og bedømmelsesmuligheder således ikke vurderes særligt optimistisk, så må man kunne konfrontere selvbiografen med, hvad han i erindringerne selv har gjort for at give andre indsigt i hans opfattelse af og erfaring med den tids særlige vilkår. I disse erindringer finder man ikke totalt hvide pletter, men dog en så passende tavshed, at det virker påfaldende. Når erindringsskriveren beskedent anfører, at han ikke finder sig kaldet til at skrive samtidshistorie, så tilfredsstilles læserens nysgerrighed lidet med en oplysning om, at han kun var medlem af de forskellige nationalsocialistiske mindretalspartier, som afløste hinanden i Nordslesvig; og der fortsættes med følgende forklaring: »Unpolitisch wie ich war, hat mich dennoch der sogenannte nationale Umbruch berührt und gelegentlich auch zu kurzen, mehr gefühlsmässigen positiven Empfindungen des »Wir sind wieder wer« verleitet.« (s. 37) (Selv om jeg var upolitisk, gjorde den såkaldte nationale omvæltning alligevel indtryk på mig og forledte mig lejlighedsvis også til kortvarige, overvejende følelsesbetonede positive fornemmelser af »Vi er kommet op igen«.) En ung doktor, der i en alder af 26 år bliver biblioteksdirektør under 30'ernes økonomiske krise, og som gennemlevede Det 3. Rige, må have mere at tilbyde eftertiden, selv om fortælleren dækker sig ind ved i en anden sammenhæng at sige, at formålet med at skrive erindringer er at berette om det, som den skrivende finder vigtigt i sit liv. Her ligger snarere et alibi end en

forklaring; selvfølgelig skal erindringer eller selvbiografier være – og kan kun være – subjektive; skal de imidlertid have en større informationsværdi må de ikke være så retoucherede som her, men være åbne og besjælet af en vilje til at komme hele spektret rundt. På dette punkt synes der at ligge temperamentsforskelle, som kan bunde i aldersafstanden mellem selvbiograf og anmelder. Desuden er det karakteristisk, at erindringsskriveren opfatter sig selv som et upolitisk individ; i dette tilfælde vil andre konstatere, at her er der tale om en stærkt konservativ person, hvilket bekræftes flere steder i bogen, idet der sukkes over forandringerne, som har fundet sted i det slesvigske grænseland. Selve denne bevidste afpolitisering giver samtidig anledning til, at man nemt kan komme til at mistolke eller miskende Johannsens bestræbelser for at finde frem til en ny eksistensformel for samkvemmet mellem de to nationale grupper i Slesvig og dermed også komme til at undervurdere hans aktivitet i det grænsepolitiske og kulturpolitiske arbejde.

I politisk henseende opfatter Johannsen sig dog også som slesviger. For en uforudindtaget, men ikke forudsætningsløs, er det imidlertid vanskeligt at få et nærmere begreb om, hvori dette specielt slesvigske ligger, hvori det konkrete indhold – den specielle identitets hovedelementer – består. For en yngre med en asfalthjemstavn er det faktisk umuligt at skelne dette slesvigske i Johannsens forstand fra al anden hjemstavnschauvinisme. Netop det udfordrende ved spændingen mellem de to nationaliteter i deres forskellighed synes dog at skulle syntetiseres til noget særligt slesvigsk. Den nuværende fredelige sameksistens videreudvikling ligger vel næppe i en erstatning af det tyske og det danske med noget slesvigsk.

For findes der i dag nogen unik slesvigsk identitet eller en særegen slesvigsk kultur?

*Bjørn Rosengreen*

### **Lars N. Henningsen: Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736–1841**

Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 47. Åbenrå 1978. 240 s., ill.

Det er en i mange henseender tiltalende og velskrevet bog, den unge historiker Lars N. Henningsen, der er tilknyttet landsarkivet i Åbenrå, har udsendt omhandlende fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder i perioden 1736 til 1841. De to årstal skal dog ikke tages helt efter pålydende. I en kort optakt skildres udviklingen fra middelalderen frem mod den skelsættende fattiglov af 1736, og vi får da også en del at vide om følgerne af fattigordningen af 29. dec. 1841, navnlig med hensyn til oprettelsen af de mange fattiggårde i de sønderjyske købstæder.

Fremstillingen hviler på et solidt grundlag af arkivalsk materiale, der er hentet dels i landsarkivet på Gottorp slot dels fra forfatterens daglige arbejdsplads på landsarkivet i Åbenrå. Naturligvis er rådstuearkivet i Haderslev også inddraget til brug for undersøgelsen samt de byarkivalier fra Ærøskøbing, der opbevares i

landsarkivet i Odense. Også visse arkivfonds i rigsarkivet har kunnet udnyttes. I noter og henvisninger har forfatteren omhyggeligt noteret, hvilket trykt og utrykt materiale, der ligger til grund for hans fremstilling.

Forfatteren har ønsket, at hans redegørelse for fattigvæsenets udvikling i den behandlede periode skulle omfatte samtlige købstæder i Sønderjylland, altå også byerne syd for den nuværende statsgrænse. Hvad disse købstæder angår, dog med undtagelse af Flensborg, består kildematerialet hovedsagelig af de arkivalier, der opbevares i arkivet på Gottorp slot, hvilket medfører, at redegørelsen for de lokale forhold i disse købstæder må blive mere summarisk. Redegørelsen for fattigvæsenets udvikling i de nordslesvigske købstæder har kunnet gøres langt mere udførlig og detaljrig.

Forfatteren understreger i sin indledning, at han med særlig interesse har koncentreret sig om at belyse selve forvaltningen af fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder. Hans bog er derfor også et værdifuldt bidrag til den sønderjyske lokaladministrations udviklingshistorie på et væsentligt område. Hans undersøgelse viser, hvor vanskeligt det har været i ældre tid at leve op til de intentioner, som fandt udtryk i den almindelige lovgivning, og hvor store forskelle, der faktisk gjorde sig gældende fra sted til sted, afhængig af de stedlige myndigheder og den befolkning, de arbejdede iblandt. Stort set lykkedes det ved fattigforordningen af 7. sept. 1736 at få tilvejebragt de ydre administrative rammer for en ny fattigforvaltning, men det, der skulle være indholdet eller formålet for den nye administration, opnåede man ikke. Det plagsomme tiggeri fra egne og fremmede fattige fortsatte gennem hele 1700-tallet, og en fuldt tilfredsstillende understøttelse af de trængende fik man ikke gennemført.

Det er et tiltalende træk ved fremstillingen, at man efter ret lange og detaljrige redegørelser for forholdene i de enkelte købstæder, kan hvile ud og ligesom få samling på det brogede stof ved at læse små konkluderende afsnit. Man påskønner også, at forfatteren fra tid til anden rider den almindelige samfundsøkonomiske udvikling op, således at man får en naturlig forklaring på de skiftende holdninger, som borgerskabet viste i deres syn på den eksisterende fattigforsorg. Selv om det besiddende borgerskab i hele perioden mere eller mindre gav udtryk for udprægede skatteborgerlige synspunkter, når der skulle skaffes midler til den offentlige fattigforsørgelse, kunne andre opfattelser fra tid til anden vinde indpas, og også disse svingninger tages med ind i fremstillingen. Det hører også med til billedet, at filantropisk indstillede borgere på eget initiativ og sammen med ligesindede periodevis gjorde en positiv indsats for at lindre den herskende nød.

Bogen munder ud i en skildring af den reaktion, der satte ind efter oplysnings-tidens borgerlige reformperiode, og som havde til følge, at det grundsynspunkt vandt almindelig anerkendelse, at udgifterne til det offentlige fattigvæsen kun kunne holdes nede, hvis understøttelsen ydedes på en sådan måde, at den måtte virke afskrækkende på flertallet af de nødlidende. Det er i perioden 1814-41, at dette synspunkt sejrer og giver sig sit mest prægnante udtryk i oprettelse af fattiggårde og tvangsarbejdsanstalter. Skal man indvende noget mod forfatterens redegørelse for fattigvæsenet i denne periode, må det være hans koncentration

omkring de arbejdsføre fattiges problemer. Der var jo også andre, der kom i nød og måtte hjælpes. Det er ligesom de gamle og syge samt børnene forsvinder ud af billedet, og man hører mest om personer i den arbejdsduelige alder. Der må vel også i det sønderjyske arkivmateriale være bevaret samlede fortegnelser over personer, som fik fattigunderstøttelse, således at der kan gives en bredere redegørelse for fattigforvaltningen i denne periode og de personkredse, som den tog sig af.

Selve disponeringen af stoffet i dette sidste hovedafsnit forekommer mig heller ikke fuldt tilfredsstillende. Efter nogle kapitler, der skildrer baggrund og udvikling frem til midten af 1830'erne, da den første slesvigske stænderforsamling træder sammen og stiller fattigplejen under debat, følger et kapitel, der belyser selve forhandlingerne i stænderne og deres resultat, nemlig fattigforordningen af 1841. Når disse begivenheder er skildret, tager forfatteren os påny tilbage til perioden 1815 og årene derefter, idet han har et kapitel vedr. regeringens stilling til det lokale fattigvæsen i disse år samt en redegørelse for opførelsen af de nymodens fattiggårde og ideologien bag dem. Det forekommer mig, at der i disse to kapitler er så meget stof, der forklarer de slesvigske stænderdeputeredes holdning under forhandlingerne i 1836. Det burde derfor være bragt før og ikke efter denne debat.

Når man lægger bogen fra sig, sidder man tilbage med det indtryk, at fattigvæsenets organisation i de sønderjyske købstæder gennem hele den her behandlede periode formede sig helt uden forbindelse med den øvrige del af monarkiet. Man møder af og til i en bisætning en bemærkning om, at forholdene i kongeriget var så helt anderledes. Dette skal ikke bestrides. På den anden side er det dog vitterligt, at der fx. i det almindelige syn på samfundets nødlidende var en vis overensstemmelse, og at der i reaktionen fra borgerskabets side overfor samfundets nødlidende kan drages visse paralleller. Det var ikke blot i Sønderjylland, at man forsøgte at skaffe de fattige arbejde ved at anlægge spinderier eller forsyne dem med råmaterialer til hjemmeforarbejdning, og man kender også i kongeriget både forbud mod ægteskaber mellem fattige, beslaglæggelse af deres ejendele til fordel for fattigkassen og offentlig bortlicitation af børn for blot at nævne enkelte lighedspunkter.

Når dette er bemærket, skal det imidlertid endnu engang siges, at arkivar Henningsens bog ikke blot udfylder et hul i vor viden om det sønderjyske fattigvæsen i en lang og vigtig periode, men at den også bidrager i høj grad til at belyse samspillet mellem de lokale myndigheder og den befolkning, som man var sat til at administrere, og de vanskeligheder landets overordnede myndigheder så sig stillet overfor, når det gjaldt om at kontrollere, at givne lovbud også blev fulgt efter lovgiverens hensigt. Det danske monarki var ganske vist, tror man, en centraliseret enhedsstat, men ikke alene var der store forskelle mellem de enkelte rigsedele, men også inden for disse kunne forholdene på vigtige samfundsområder variere stærkt fra sted til sted, i høj grad afhængig af traditionen på stedet og de lokale myndigheders og enkeltborgers initiativ og virkekraft.

*Harald Jørgensen*

**Aage Rasch: Ejderkanalen.**

Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland 1978. Nr. 49. 147 s. ill.

Med det nu posthumt udkomne værk af overarkivar i Rigsarkivet Aage Rasch, som omkom ved flyveulykken den 14. november 1972, da et dansk passagerfly styrtede ned under indflyvning til Dubai ved Den persiske Bugt, har den danske litteratur om Slesvigs og Holstens samfærdselsgeografiske betydning fået en meget værdifuld forøgelse. Ganske vist dækkes bogens titel - »Ejderkanalen« - ikke helt af det, som bogen bringer, idet denne - foruden den debat, der gik forud for bygningen af kanalen - næsten udelukkende omhandler det arbejde, som skabte »Den slesvig-holstenske Kanal« - kanalens officielle betegnelse indtil 1853, da man fra ejderdansk side foranledigede, at kanalens rette navn for fremtiden skulle være »Ejderkanalen«.

Rasch nævner ikke de tanker om en kanalforbindelse mellem Nordsøen og Østersøen, der havde været fremsat i det 16. og 17. århundrede. De ældste planer, som han omtaler, er dem, som den tyske økonomiske forfatter v. Justi fremsatte i et skrift, der blev udsendt i 1761. Justi nævner her to muligheder for anlæg af en sådan kanal, nemlig 1) fra byen Slesvig til Husum og 2) fra Flensborg til egnen omkring Tønder. Det er kun meget løseligt, at Justi omtaler disse planer, men Rasch har sikkert ret i, at Justi's skrift satte liv i drøftelserne om bygningen af en kanal, »der i modsætning til alle andre i datidens Europa skulle være »bekvem« for store skibe«. En af dem, der gik stærkt ind for kanalspørgsmålet, og som i den kommende tid blev en drivende kraft i bestræbelserne for bygningen af en kanal, var landgreve Carl af Hessen, der i 1768 blev statholder i hertugdømmerne.

Den vel nok vigtigste begivenhed, der »beredte jordbunden« for kanalspørgsmålet, var, at det i årene 1767-1773 omsider lykkedes at nå til enighed med Rusland om en afgørelse af det gottorpske spørgsmål. Dermed var Danmarks besiddelse af Slesvig blevet fast betrygget, og samtidig var der blevet lagt et grundlag for et voksende fællesskab mellem de to hertugdømmer, som nu sammen med Danmark og Norge udgjorde det danske monarki. Og dermed begyndte en ny periode. Regeringens mål måtte herefter være at arbejde på en sammensmeltning af rigets dele, og som et led i disse bestræbelser kunne kanalspørgsmålet sandsynligvis indtage en vigtig stilling.

Fra København fik Carl af Hessen godkendelse af at lade sin nære medarbejder, ingeniørofficeren Joh. Theodor Wegener udarbejde en kanalplan. Denne plan, der blev forelagt i 1774, gik ud på, at der skulle bygges en kanal, der fra Husum skulle føres over Hollingsted til Slien og videre til Ekernførde. Wegener gik ind for, at kanalen skulle anlægges uden kammerluser, men han mente dog, at der af hensyn til højvandet ved Husum skulle bygges »flod-sluser« der.

Carl af Hessens og Wegeners projekt fik en meget blandet modtagelse. Der blev således peget på, at det mest havde beskæftiget sig med den tekniske side af sagen, og kun anført mere almindelige betragtninger over denne kanals nytte for

handelen. De betænkninger, der blev udfærdiget om kanalsagen, var ikke meget opmuntrende; 5 af dem gik klart imod en kanal med 16 fods (ca. 4 m) dybde, 5 fandt projektet for dyrt, 4 udtalte bekymring for Sundtolden og 2 mente, at kanalen ville blive til direkte skade for den danske handel. Blandt de afgivne betænkninger, kom den fra skatmester H. C. Schimmellmann med det vægtigste forslag til en anden linieføring end den, der var blevet foreslået, og i tiden derefter blev der så fremsat adskillige forslag til kanallinier. Der nævntes således en linie fra Kiel over Rendsborg og floden Stør til Elbmundingen og en anden, der skulle gå fra Ekernefærde over Witten sø, Rendsborg og Stør til Elben. Som et vigtigt punkt var det under debatten blevet fremhævet, at kanalen i det lange løb ville kunne betale sig, hvis handelen mellem egnene ved Nordsøen og ved Østersøen kunne ledes udenom Hamborg. Resultatet af de mange forhandlinger, som Rasch's grundige fremstilling giver et meget interessant billede af, blev så, at kommissionen indstillede, at kanalen Holtenau-Tønning måtte blive bygget, og det tilføjedes yderligere, at arbejdet måtte falde i to dele, nemlig gravning af den egentlige kanallinie fra Holtenau til Rendsborg og derefter uddybning af Ejderen. Det blev så senere bestemt, at denne uddybning skulle være sådan, at der overalt ville være en dybde på  $8\frac{1}{2}$  fod (ca. 2,60 m), hvilket ville betyde at skibe på 40–50 kommercelæster (80–100 t) ville kunne gå igennem kanalen.

Efter at Rasch i en noget for omstændelig redegørelse har behandlet »De teknisk-teoretiske forudsætninger« for kanalbyggeriet – og der endog kommer ind på en beskrivelse af nivelleringsinstrumenter samt af »loven om væskers og især vands natur« og om beregning af vands strømningshastigheder – følger i næste kapitel en udførlig beskrivelse af, hvorledes kanalbyggeriet skred frem i de enkelte år fra 1777, da det egentlig kanalbyggeri begyndte, og til 1784, da kanalen kunne indvies. Der ligger et overmåde stort og meget dygtigt arbejde til grund for den indgående beskrivelse af byggeperioden. Denne fremstilling er i overvejende grad bygget på dybtgående studier i Landesarchiv Schleswig-Holstein og i Rigsarkivet.

Man må desværre konstatere, at læsningen af dette vigtige afsnit ikke lettes ved de kort fra 1784, som bogen bringer. Dette gælder især fig. 14, der er en formindsket gengivelse af det kort over kanalstrækningen, som findes i Bruyn: »Aufforderung an meiner Mitbürger zur Theilnehmung an dem Canal-Handel«. Kortet i Bruyn's bog fremtræder klart og smukt i målestokken ca. 1:400.000, men det har ikke kunnet tåle den nedsættelse til målestokken ca. 1:800.000, hvori det bringes i Rasch's bog. Nedsættelsen har medført, at det faktisk er umuligt at læse de stednavne, der nævnes i beskrivelsen af kanalbyggeriet. Heldigvis er det noget lettere at læse stednavnene på det andet – todelte – kort fra 1784 over kanalstrækningen, da målestokken her – og det gælder navnlig kortet over kanalstrækningen Holtenau-Rendsborg – er betydelig større end for det ovennævnte korts vedkommende.

Med hensyn til spørgsmålet om kort må det iøvrigt beklages, at man ved udgivelsen af Rasch's bog har undladt at bringe et oversigtskort over de forskellige kanallinier, der blev foreslået under debatten om, hvor det var mest formålstjenligt at bygge en kanal. Der nævnes ved omtalen af disse kanalliniers



forløb et stort antal lokaliteter, som man mente, at kanalen skulle gå igennem, og da en hel del af disse lokaliteter, er så små, at det er vanskeligt at finde dem på lettere tilgængelige kort, ville en kortskitse med kanalprojekterne have været særdeles nyttig.

Medens der således kan være et og andet at bemærke angående bogens kortmateriale, må man sige, at der ikke er sparet på pladsen til de iøvrigt smukke og instruktive planer over sluseanlæg og nogle af de anvendte maskiner. Der er således et morsomt billede af en muddermaskine, og teksten bringer en udførlig forklaring af denne maskines anvendelse.

De ovenfor nævnte indvendinger rækker dog ikke ved den kendsgerning, at vi i Rasch's bog om Ejderkanalens bygningshistorie har fået et værk, der ved den dygtighed, hvormed det store stof er bearbejdet, og ved det meget omfattende noteapparat, vil danne et fortræffeligt grundlag for videre studier af dette meget interessante og i sin tid enestående kanalanlæg, og de studier, der nu må blive tale om, må især være kanalens betydning for handel og samfærdsel. Disse områder kommer Rasch faktisk ikke ind på i »Ejderkanalen«. »Hvad det økonomiske resultat af den [Ejderkanalen] blev, og hvorledes man så på dette, skal vi senere komme ind på«, skriver Rasch i slutningen af bogen (p. 128). Læsningen af »Ejderkanalen« gør, at man med stor forventning ville have set frem til Rasch's behandling af denne side af kanalens historie. Men det skulle altså ikke blive ham, der kom til at skrive derom. Man må nu håbe, at dette arbejde må blive taget op og blive gennemført på samme måde som den, hvori Rasch's bog er skrevet, således at det samlede værk kommer til at stå som et varigt minde om den store plan, som en betydelig forsker havde udtænkt, og hvis første del han udarbejdede på en så udmærket måde.

*N. H. Jacobsen*

# Bognyt

## **Foreløbige arkivfortegnelser udgivet af Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå 1978. Godsarkiver.**

De augustenborgske og gråstenske godser, 76 sider. Mindre godsarkiver, 79 sider.

Landsarkivet har i 1978 udsendt to registranter omfattende godsarkiver, hvoraf den vedrørende de augustenborgske og gråstenske godsarkiver er meget righoldig og foruden godserne i almindelighed og hertugfamilien registrerer arkivalier fra enkelte sogne, f.eks. om kirken og dens præster, skoleforhold og møller, om brandvæsen, medicinalvæsen, militærvæsen, jordebøger med meget mere.

Registranten over de mindre godsarkiver - Grøngrøft, Kiding, Ladegård, Lindeved, Revsø, Rønhave, Sandbjerg, Skovbølgård, Solvig, Stenderupgård, Stoltelund, Trøjborg og Årup - er for de enkelte godsers vedkommende af forskelligt indhold, f.eks. rummer arkivet fra Stenderupgård, Sønder Stenderup sogn i Nørre Tyrstrup herred, bl.a. 20 pergamentbreve fra 1519 til 1654 og tre pakker arkivalier fra 1544 til 1873, bl.a. vedr. udskiftningen i Stenderup. Det mest righoldige er arkivet fra Trøjborg, hvis registrant omfatter 20 af hæftets 79 sider.

O. C.

## **Foreløbige arkivfortegnelser udgivet af Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå 1978**

De nordslesvigske amtsbaner. 129 sider.

Gennem de sidste mange år har interessen for veteranbaner og dermed også for jernbanernes historie været stærkt stigende. Det er derfor blevet hilst med glæde, at der i 1978 er udsendt en registrant over landsarkivets arkivalier vedrørende de nordslesvigske amtsbaner. Det er ikke alene banernes historie, man her vil finde oplysninger om, men også om de mange lokaliteter, banerne kørte igennem. Registranten omfatter 129 sider, hvoraf 90 vedrører Åbenrå amtsbaner, der har det bedst bevarede arkiv og bl.a. rummer en stor samling af kort. De efterfølgende 36 sider omfatter Sønderborg amtsbaner, der også indeholder et omfattende materiale, medens der af Haderslev amts jernbaners arkiv, der lå på banernes hovedkontor i stationen på Jomfrustien i Haderslev, som efter

banernes nedlæggelse i 1939 senere overgik til Rute-Automobil-Aktieselskabet for Haderslev Amt og By, kun er meget lidt bevaret.

Det bevarede arkiv rummer bortset fra et bind med regnskaber 11 pakker fra tiden efter 1920, specielt sager vedrørende likvidationen. Det skal bemærkes, at der i landsarkivet også er mulighed for at finde oplysninger i landrådsarkivet og i kredsudvalgets arkiv, men endvidere er der i Haderslev rådstuearkiv en del arkivalier vedrørende anlæg og udbygning af banerne og vedrørende stationerne i Haderslev by. Haderslev byhistoriske arkiv har af private fået skænket en del arkivalier, der har relation til amtsbanerne, bl.a. et bind med Betriebsvorschriften (driftsreglementer) nr. 1 til nr. 35 fra 1898 til 1914 (nr. 28 mangler) med tillæg, ligesom der i otte privatarkiver findes andre aktstykker vedr. banerne (register forefindes).

O. C.

### **Gerhard Kraack: Die Flensburger Geburtsbriefe. Auswanderung aus Flensburg 1550-1750.**

Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Nr. 26, Flensburg 1977. 229 s.

Ved fødselsbreve forstås i ældre tid en slags fødselsattester, der kunne udstedes af byforvaltningen til privatpersoner efter ansøgning. Et fødselsbrev kunne være nødvendigt til talrige formål, især når man udvandrede fra byen. Mange fødselsbreve udstedtes således til håndværkere, der skulle optages i lav, til folk, der ville søge borgerskab, til købmænd, der ville slå sig ned i det fremmede etc., og fødselsbreve kunne også være nødvendige som legitimation i arvesager. Fra Flensburg er der overleveret lidt over 800 fødselsbreve fra tiden 1574-1739, helt overvejende i form af kopier og protokoloptyegnelser i byens arkiv. Dette store personalhistoriske materiale har Dr. Otto Schütt, den tidligere stadsarkivar i Flensburg, arbejdet med i årevis; men først nu er arbejdet ført til en afslutning af Dr. Gerhard Kraack, Flensburg. I bogen gengives det personalhistoriske hovedindhold af alle de kendte flensborgske fødselsbreve, og undertiden har udgiveren tilføjet supplerende oplysninger fra andre kilder. Fødselsbrevene anføres i kronologisk orden; men et person- og stedregister letter brugen af dem. Desværre er der ikke udarbejdet et register for de forskellige erhverv. Det kunne ellers have lettet brugen af bogen for den, der ønsker at anvende bogen i erhvervs- og socialhistorisk sammenhæng. Til udgivelsen er føjet et fyldigt indledningskapitel, hvor Gerhard Kraack bl.a. på grundlag af de kendte fødselsbreve redegør for udvandringen fra Flensburg 1550-1750 med hovedvægten lagt på, hvem der rejste hvorhen, og hvilke flensborgere der har gjort sig gældende og er blevet kendt andetsteds. Undersøgelsen vidner om flensborgernes mobilitet og om social bredde i udvandringen; men i øvrigt forsøger forfatteren kun i meget ringe grad at placere og diskutere resultaterne i sammenhæng med den almindelige økonomiske og befolkningsmæssige udvikling. Det vigtigste må

imidlertid være, at fødselsbrevene nu er blevet tilgængelige for forskningen i en både grundig og kyndig udgivelse.

*D. A.*

**Peter Kall: Das Zollwesen in Flensburg und im deutsch-dänischen Grenzgebiet.**

Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Nr. 28, Flensburg 1978. 212 s., ill.

Det flensborgske toldvæsen har en central placering i landsdelens toldhistorie, og denne bog er det første forsøg på at give en samlet skildring heraf fra middelalderen og frem til slutningen af 1977. Forfatteren har selv været toldembedsmand, og hans bog er frugten af en mangeårig beskæftigelse med emnet. Hovedvægten i hans fremstilling er lagt på tiden 1867-1977; men også fra den ældre tid har forfatteren samlet en hel del materiale ved omfattende studier i lokal- og centraladministrationens arkiver. For den nyeste tids vedkommende har han desuden fået en del oplysninger ved samtaler og brevvekslinger med toldembedsmænd. Desværre er det blevet en noget tung og detaljemættet fremstilling, hvor hovedvægten er lagt på administrationshistorien i snævrere forstand og på de ledende toldembedsmænds personer. Det bør dog fremhæves, at der fra tiden efter 1945 også meddeles træk af mere almen interesse; men ellers vil denne grundige bog have sin største værdi som opslagsbog, også for personal- og lokalhistorikere, hvis arbejde lettes af et person- og et stedregister.

*D. A.*

**Karl Weigand: Flensburg Atlas.**

Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Nr. 27 Flensburg 1978.

Med det nu foreliggende atlasbind på 64 sider, rummende kort, fotos, oversigts-tegninger og diagrammer har Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte afrundet det arbejde, der blev påbegyndt i 1966 med Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt (skrifter nr. 17), fortsat i 1972 med Flensburg in Geschichte und Gegenwart - Informationen und Materialien (skrifter nr. 22) og i 1975 med billedbindet Flensburg - Einst und jetzt (skrifter nr. 24).

Atlasset, der er udarbejdet af professor Karl Weigand med Hans Clausen som kartograf, knytter sig ret nøje til ovennævnte publikationer og vil blive fulgt op af et temahæfte, der vil give indfaldsvinkler i undervisningssituationer. Dr. Weigand har altid interesseret sig stærkt for hjemstavnsundervisningens placering i skolernes geografiundervisning, og dette synspunkt har da også været afgørende for nærværende binds udformning. Mens man vanskeligt kan se seriens tidligere publikationer brugt uformidlet i skolernes undervisning, foreligger der her stof, der er umiddelbart egnet. Det vil på den anden side set bevirke, at den almindeligt historiske interesserede læser ved første øjekast kan føle atlasset lidt

naivt anlagt. Et nærmere studium vil dog vise, at atlas rummer et væld af oplysninger om byen: beboelsesforhold, trafikvejenes, i moderne tid grænsehandelens betydning for byen er nogle af de emner, der belyses. Man ser, hvorledes befolkningen er placeret efter sociale kriterier og får f.eks. indblik i de aktuelle synspunkter for bysanering.

Den danske befolkningsdels tilstedeværelse markeres klart og objektivt i materialet.

Fotoarbejdet er udført af Gerd Remmer og bogens fremstilling af Severin Schmidt, Graphische Werke. Det er blevet en smuk bog, som alle parter har ære af.

*K. F.*

**Henning Nielsen: Dansk udenrigspolitik 1875-1894 med særligt henblik på beslutningsprocessen.**

Odense Universitetsforlag 1977. 212 s., ill.

Denne bog om dansk udenrigspolitik i Estrups regeringsperiode er en bearbejdet guldmedaljeafhandling fra Odense Universitet i 1975. Med året 1894 begynder Troels Finks banebrydende arbejder om dansk udenrigspolitik, der længe har trængt til at blive fulgt op af en tilsvarende fremstilling af tiden forud. Henning Nielsens bog er et meget vellykket forsøg herpå; dog kan hans bestræbelser for at afgrænse emnet til beslutningsprocessen virke lidt kunstige, når man beskæftiger sig med en periode, hvor udenrigspolitikken tilsyneladende bestemtes af nogle få personer. Samspillet mellem dem udredes grundigt, og Henning Nielsen kan på mange måder korrigere og nuancere Viggo Sjøquists værk om udenrigsministeriets direktør Peter Vedel, der udkom 1957-62. I modsætning til Sjøquist har han benyttet Estrups privatarkiv, der hidtil har været anset for ødelagt. Det er blevet en letlæst fremstilling med mange gode ræsonnementer og bygget på et stort kildemateriale. Nordslesvigsspørgsmålet og dermed forholdet til Tyskland var periodens centrale udenrigspolitiske problem, og man får en grundig og overbevisende redegørelse for den danske regerings reaktioner på denne problematik og af forholdet mellem indenrigs- og udenrigspolitik. Det er en bog, der fortjener opmærksomhed også uden for fagfolks snævre rækker.

*D. A.*

**Hans Lassen Jørgensen: ... men til sidst sejrede kammeratskabet. En sønderjydes frontoplevelser fra første verdenskrig.**

Lohses Forlag, Fredericia 1978, 114 sider. ill.

Hans Lassen Jørgensen, der er født i 1899, var fra et blakket hjem. Faderen, der var kommuneformand, må have været tysksindet; sønnen kalder ham slesviger. Faderen stemte dansk i 1920, han havde en udpræget retfærdighedssans og forklarede grundlaget for stemmeafgivningen således: »Jeg føler, at det er retfærdigt ... og efter Guds vilje«; moderen var fra Søst og kunne ikke ret meget tysk. Jørgensens ældre broder var tysksindet; han gik ned med en ubåd i 1917.

Jørgensen skriver om sig selv, at det først var i fangenskabet, da han mødte en dansk-amerikaner, at det gik op for ham, at han var dansk. Hans danskhed blev styrket efter mødet i 1919 med den tyske seminarieforstander i Haderslev, og den udvikledes under det treårige ophold på Haslev seminarium. Efter lærer-eksamen i 1922 fik Jørgensen sit virke ved den danske skole i Nord- og Sydslesvig gennem næsten 60 år. Bogen bygger på, hvad Jørgensen gennem de mange år har fortalt sine elever i skolen og på de foredrag, han gennem 30 år holdt i foreninger.

Han blev indkaldt i juni 1917 og var rekrut i Karlsruhe. Han fortæller, at det var rart at komme dertil og ikke til et eller andet sted i Preussen, idet rekrutterne blev mere menneskeligt behandlet i Karlsruhe. I begyndelsen af 1918 kom han til fronten; først dog i en 6-7 uger til en øvelsesplads i Belgien, hvor preussiske officerer gjorde soldaterne livet surt. Som en rød tråd går det gennem bogen, at Jørgensens kristne livssyn har hjulpet ham gennem den svære tid. Fra marts gik det løs for alvor, hvorefter vi hører om angreb med gas og flammekastere, om bajonetangreb m.v. Jørgensen bliver let såret, får ophold på et lazaret i en stor sal med mange også meget hårdt sårede; vi hører om forholdene på lazaretet, om dettes rømning, om vandringerne tilbage til nærmeste feltbane, der blev bombarderet, om hvordan det påny gik ud til fronten, om kampe ved Verdun, om tilfangetagelse og om forholdene i amerikansk fangenskab. Under fangenskabet fortalte en amerikansk soldat, der stammede fra Bornholm, at Sønderjylland ville få en afstemning. Endelig gik turen i juli 1919 hjem til Danmark, og på bogens sidste 20 sider berettes bl.a. om optagelsen på seminariet i Haslev.

O. C.

### **Kai Edvard Larsen: De mange dage. Erindringer.**

Wøldikes forlag. 1978. 181 s.

Kai Edvard Larsen, der fra 1919 som journalist, fra 1931 som ansvarshavende redaktør var knyttet til Dybbølposten, har delt sine erindringer op, så den ene halvdel omfatter barndom og ungdomstid, den anden perioden i Sønderborg. Bogen er helt igennem fængslende, ofte fornøjelig læsning, veloplagt fortalt, underholdende med dens drengestreger, men også med strejf af alvor, og der tegnes et interessant tidsbillede af livet i provinsbyen Århus. De første journalistiske erfaringer gjorde forfatteren på Holbæk Amts Avis, hvor samtidig Nis Petersen virkede. Det føles altid behageligt, når som her, i memoirer mødet med senere berømtheder skildres nøjternt.

For nærværende årbøgers læsere vil naturligvis læsningen af bogens sidste halvdel være mest spændende. Vi møder her et stort persongalleri, der iøvrigt er katalogiseret i et afsluttende navneregister. Med få streger er der tegnet et billede af den enkelte, ofte i anekdotisk form, men alligevel rummende en sikker vurdering.

En levende skildring er givet af I. P. Nielsen og hans samarbejde med kronprinsesse Ingrid i Sønderjysk Hjælpefond. Afsnittet »I den sønderjyske presses tjeneste«, giver en vurdering af, hvorfor det gik, som det gjorde, inden for den sønderjyske bladverden; her er værdifuldt stof til sønderjysk pressehistorie. -

Sønderborg, sønderborgere og Borgerforeningen er taget på kornet. Bogens bedste historie findes på side 133-135. Den må man læse. -

Bogen efterlader sin læser med en fornemmelse af, at forfatteren somme steder har pålagt sig selv for megen stringens. Der må være meget endnu, der kan gives os i kronik eller artikelform.

K. F.

### **Erinnerungen des Revaler Stadthauptes Thomas Wilhelm Greiffenhagen.**

Udg. af Arved Freiherr von Taube og Karl Johann Paulsen (Schriftenreihe der Carl-Schirren-Gesellschaft Bd. 1). Verlag Harro v. Hirschheydt, Hannover-Döhren 1977. 209 s.

Thomas Wilhelm Greiffenhagen (1821-90) har indskrevet sit navn i Balticums historie som overborgmester i Reval (Tallin), afskediget 1885 på grund af sin modstand mod indførelse af russisk som sagsbehandlingssprog. Han er født i Arkhangelsk som søn af Samuel Heinrich G., organist ved den reformerte kirke i byen, og Adolphine Dorothea v. Brincken, datter af Adolph Rudolph v. B., rektor i Haderslev, senere sognepræst i Vonsbæk. Faderen døde allerede 1829, og moderen rejste derefter med børnene til sine slægtninge i Haderslev. Der tilbragte G. sine opvækstår, indtil han i 17-års alderen som russisk undersåt sammen med sin broder Moritz vendte tilbage til Rusland for at studere retsvidenskab i Dorpat. Senere fortsatte han sine studier i Tyskland, blev efter sin tilbagevenden embedsmand i Estland og begyndte en livsbane, som førte ham frem til overborgmesterposten i Reval.

Hans erindringer indeholder mange familiehistoriske oplysninger og en indgående skildring af forholdene i Haderslev før den første slesvigske krig. G. boede i begyndelsen hos bedstemoderen i Badstuegade, senere fik familien en lille lejlighed i Slotsgade. De levede under ret fattige forhold, pensionen var lille, og der skulle tjenes ekstra ved undervisning og håndarbejde. G. beretter om sin skolegang, sine daglige pligter og familiens omgangskreds, senere om sin lærlingetid på Løve-Apoteket. Han skildrer dagliglivet i Haderslev, fortæller om små og store begivenheder og kommer også ind på det nationale spørgsmål, idet han fremhæver, at alle var kongetro. Først i slutningen af sit ophold fik han indblik i nationale modsætninger, som for hans vedkommende førte til en bekendelse til tyskheden, som han senere så stærkt hævder. På grund af det personal- og kulturhistoriske indhold er dette afsnit om Greiffenhagens barndoms- og ungdomsår i Haderslev (1829-39) af væsentlig interesse for sønderjysk historie.

V. H.

### **Een for alle - alle for een. Aabenraa frivillige Brandværn I hundrede år 1878- 18. juli - 1978.**

Åbenrå 1978. 99 s., ill.

Især i 1870'erne inspirerede de tyske myndigheder til oprettelse af frivillige brandværn over hele Slesvig-Holsten i en erkendelse af, at de eksisterende,

kommunale tvangsbrandværn ikke fungerede tilfredsstillende. Ad frivillighedens vej lykkedes det at skabe mere effektive brandværn, hvoraf mange består den dag idag, bl.a. i Åbenrå. Et forfatterkollektiv har udarbejdet dette velillustrerede skrift om det frivillige brandværn i Åbenrå, om et almennyttigt borgersamvirke på tværs af nationale og til dels sociale skel. Som kildemateriale har værnets forhandlingsprotokoller og nogle skriftlige optegnelser fra afdøde brandkaptajn Peter Petersen været til rådighed samt naturligvis den mundtlige tradition. Bogen giver et ret udførligt rids af den historiske udvikling med hovedvægten på de organsatoriske forhold og slutter med et overblik over brandværnets nuværende status.

*D. A.*

### **Sønderjysk Teaterforening 1929-1979 ved Marguerite Hahnemann.**

P. J. Schmidt, Vojens, 1979. 15 s.

Et hæfte af meget beskedent omfang, men meget væsentligt indhold. Marguerite Hahnemann redegør her for Sønderjysk Teaterforenings virksomhed på de små spillesteder, en imponerende indsats fra 1930, til tilskuddet til de små spillesteder bortfaldt med abonnementsordningen i 1975.

Vist de fleste, der har boet i Nordslesvig i disse år, må have en mindere klemme ved læsningen af oversigten over turneer, indledt med Thorkild Roose som oplæser i 1930. Nær kontakt med sognets beboere såvel under optræden som gennem den private indkvartering var kunstnernes løn gennem disse år; primitivitet måtte de tage med. At turneerne var centrale begivenheder i datidens forsamlingshusliv, erindrer man. Mange steder savnes de nu.

*K. F.*

### **Det blandede Distrikts Landboforening. Festskrift til 125 års jubilæet 16. februar 1979.**

Vestkystens bogtrykkeri. 187 s., ill.

Bogens første 118 sider er et fotografisk optryk af 100 års-bogen fra 1954, der var forfattet af Cornelius Schmidt og Søren Nissen under medvirken af Nicolai Svendsen. Dens nye del er redigeret af redaktør Edvard Sørensen.

Mens første del var stærkt præget af de nationalpolitiske brydninger omkring foreningen, bliver det den rent erhvervsmæssige udvikling inden for landbruget, der præget skildringen af de sidste 25 år. Edvard Sørensen giver et samlet overblik, og foreningens konsulenter fortæller om arbejdet på hvert sit felt, suppleret af forstander Lorens Hansen, der fortæller om statens marskforsøg, og Kjerstine Dahlmann, der beretter om husholdningsforeningen. Den enorme ændring inden for landbruget er her fastholdt. Landbrugenenes tal er på de 25 år blevet næsten halveret, landbrugsmedhjælperne er blevet erstattet af maskiner og teknik. Bogen følger med professionel kyndighed op, hvad landbrugets industrialisering har betydet for den enkelte og egnen.

*K. F.*



**Arne Frees Christiansen: Vejstrup Kirke, sogn og menighed gennem 100 år.**

Konrad Jørgensens bogtrykkeri, Kolding 1978. 28 s., ill.

I anledning af 100-året for, at Vejstrup sogn fik egen præst, har den nuværende indehaver af embedet, provst Arne Frees Christiansen udgivet dette nydelige lille hæfte, hvori der på baggrund af trykt og utrykt materiale berettes om kirken og udførligere om præsterne og kirkens funktionærer gennem de 100 år. Hæftet afsluttes med korte notater om forsamlingshus, ungdomsskole og Skamlingsbanken.

På de få sider er det lykkedes at samle en række interessante iagttagelser vedrørende såvel enkeltpersoner som livet i sognet.

*K. F.*

**Oluf Bang: Historiske skitser fra Dybbøl og omegn.**

1977. 54 s., ill. Udgivet af Andreas Clausens Boghandel, Sønderborg.

Dybbøls sognepræst i tiden 1941–1963 Oluf Bang var meget aktiv også i historisk henseende. Meget af det stof, han publicerede i kirkebladet for Dybbøl sogn, og som blev samlet i et hæfte: Pastor Bangs historiske optegnelser er indgået i den store Dybbøl sogns historie. Herudover arbejdede pastor Bang også i friere form med historien og ydede igennem en årrække bidrag til »Jul i grænseland«. På årsdagen for hans død 11. november 1977 udgav hans børn fem udvalgte historiske skitser herfra. De henter deres stof fra Dybbøl, Vester Sottrup, Snogbæk og Nybøl og kan til eksempel være en udmærket baggrund for besøg i de tre kirker, de omfatter.

*K. F.*

**Bertha Hahn: Minder fra Sønderborg og Als 1850–70**

135 s., ill. Udgivet af Andreas Clausens Boghandel, Sønderborg.

Den kendte pædagog Bertha Hahn, mangeårig bestyrer af Nathalie Zahles skole, udsendte i 1913, 65 år gammel ovennævnte erindringer fra sine barndoms- og første ungdomsår i Sønderborg.

Det er fortjenstfuldt, at de er blevet genoptrykt; de er i usædvanlig grad velskrevne og rummer et væld af enkeltiagttagelser fra by og land i en stærkt bevæget tid. For den, der interesserer sig for de nationalpolitiske fasers kronologiske fremrykning i landsdelen, er der meget stof at hente.

Bertha Hahn fortæller kun lidt om familie og slægt. Det har museumsinspektør Jørgen Slettebo rådet bod på i indledning og i noter, hvor der også gives en række andre baggrundsplysninger for teksten.

*K. F.*

## Noter og Nyt

H. Hejselberg Paulsen  
28.2.1905 – 26.11.1978

I en alder af 73 år døde tidligere sognepræst, dr. theol. H. Hejselbjerg Paulsen søndag d. 26. november 1978, og dermed har vi på ny måttet tage afsked med en af Historisk Samfunds støtter og gode medarbejdere gennem årtier.

H. Hejselbjerg Paulsen var født i Østerløgum d. 28. februar 1905 som søn af gårdejer Bertram Paulsen, en indsigtfuld og betydende landmand. Som eneste søn var det meningen, at han skulle have overtaget fædrenejgården. Hans hu



stod imidlertid til læsningen, og efter privat forberedelse blev han da som 17-årig optaget i Haderslev Katedralskoles klassisk-sproglige gymnasium, som han dimitteredes fra med studentereksamen 1926. Han vaklede en tid mellem, om han skulle studere historie eller teologi, og han var indskrevet ved Københavns Universitet både som stud. mag. og stud. theol. Det blev dog teologien, der sejrede, og efter embedseksamen 1932 blev det præstegerningen, der blev hans levebrød. Han var fra 1933 først ordineret medhjælper i Skrydstrup hos den meget historisk interesserede pastor M. H. Nielsen, hvis syn på dette tidspunkt var stærkt svækket, og han efterfulgte ham som sognepræst 1935. Da tyskerne i 1944 beslaglagde det meste af Skrydstrup sogn til flyveplads, måtte han sammen med menigheden forlade sognet. Menigheden blev spredt for alle vinde, medens han overtog det vakante embede i Fjelstrup, som han varetog indtil pensioneringen i 1977. Som emeritus boede han i Haderslev.

Dette er i al korthed de ydre rammer for hans virksomme og rige liv som præst og forsker. Det var vel nærmest selvfølgeligt, at han som teologisk student havde valgt et emne fra den sønderjyske kirkehistorie til speciale – oplysningstiden 1773–1817. Efter embedseksamen arbejdede han med støtte fra Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse videre med emnet, og resultatet af disse studier, som også førte ham til Staatsarchiv i Kiel, blev en serie afhandlinger i Sønderjyske Årbøger 1933–38, hvori meget nyt materiale blev fremdraget, og som nu iøvrigt burde have været udsendt i bogform. Det var en af landsdelen unge, som nu var begyndt et omfattende historisk forfatterskab. Som han selv skriver i sin doktorbiografi, blev opholdet hos pastor M. H. Nielsen i Skrydstrup meget inspirerende og givende for ham. Han hjalp den næsten blinde præst med at få afrundet studierne over det slesvigske fattigvæsens historie, og dette samarbejde i forbindelse med en udpræget slægtsfølelse har vel nok været baggrunden for arbejdet med udgivelsen af den store bog: Sønderjyske Slægter, 1941, en noget misvisende titel for en skildring af den historiske udvikling i hærvejs sognet Østerløgum, kombineret med meget omfattende gård- og slægtshistoriske oversigter. Han kunne ved udarbejdelsen af denne bog benytte sin tipoldefaders, pastor P. Kiers helt enestående samlinger vedrørende Østerløgum sogn, som nu for hovedpartens vedkommende opbevares på landsarkivet, og han gjorde herved et betydeligt landbrugs- og personalhistorisk materiale kendt for en større kreds.

Også fremover blev det både kirkehistorien og landbrugshistorien, han dyrkede – man kan næsten sige lidt på skift, dog med overvægt til kirkehistorien. Det var iøvrigt rige arbejdsår i Skrydstrup. Han skrev 1942 en afhandling til Jyske Samlinger om landskabsstudier, skrev den åbenråske sparekasses historie og leverede bidrag om Skrydstrup sogns historie til Ribe Stifts Årbog 1945. I de følgende år var han optaget af indsamling af stof til og redaktion af det populære værk: Den nordslesvigske Kirke I–II, 1945–48, som navnlig har værdi ved, at der her bringes oplysninger om præsterne fra fremmedherredømmets tid. De almindelige oversigter, som indleder de to bind skrev han selv. Han redigerede endvidere Slesvigs delte Bispedømme, 1949, et festskrift i anledning af Slesvig bispedømmes 1000-års jubilæum 1948. Selv skrev han heri det betydningsfulde afsnit: Fra skolebænk til prædikestol, der bl.a. handler om præsternes afstamning

og uddannelse samt om kirkesproget. Alt imens han påbegyndte forarbejderne til sin disputats, fik han tid til at levere bidrag til Flensborg Bys Historie, til Kirkehistoriske Samlinger og Sønderjyske Årbøger. En enestående, næsten rastløs flid prægede ham i disse år, og hans videnskabelige indsats kulminerer 1962 med disputatsen: Sønderjysk Psalmesang 1717-40, som udkom i Historisk Samfunds skrifterække. Det er en videnskabsmands lod, at fremsatte synspunkter ofte må ses kuldkastet af nye undersøgelser, og de af H. Hejselberg Paulsen i hans disputats fremførte udredninger har da heller ikke alle kunne holde for andre forskeres kritik. Det er imidlertid hans store fortjeneste, at han har fremlagt og henvist til et stort og til dels hidtil ukendt kildemateriale, som kan danne grundlaget for nye studier over sønderjysk ånds- og kulturhistorie i 1700-årene.

En alvorlig sygdomsperiode med en stor operation svækkede hans arbejdssevne nogle år, men der kom snart nye arbejder fra hans hånd. Sammen med provst Holdt udgav han 1968 i oversættelse tipoldefaderen Peter Kiers: Min Rejse gennem Jordelivet, og han leverede flere bidrag til Sønderjyske Historikere, 1976. Men mest var han i de senere år optaget af studier over Peter Skaus og Hans Lassens virke i den store og meget betydningsfulde sag om afløsningen af realbyrderne. Forstudier er publiceret i Sønderjysk Månedsskrift 1978, men han nåede ikke at få et stort værk om den ældre beskatning og realbyrdernes afløsning afsluttet.

Det er ikke muligt her at komme ind på alle de mange jern, H. Hejselberg Paulsen til skiftende tider havde i ilden. Men nævnes bør dog hans store interesse for gamle sønderjyske skolebøger, hvorom han har skrevet i Sønderjyske Årbøger 1961 og 1964. Hans enestående samling af disse bøger, hvoraf enkelte er så sjældne, at de ikke findes i de videnskabelige biblioteker, opbevares nu efter hans død i museet på Sønderborg slot. Hejselberg Paulsen var iøvrigt en stor bogsamler. Han elskede at snuse rundt i antikvarier i ind- og udland og fortalte med glæde og stolthed om fund af sjældne og kostbare bøger, som han takket være sine bibliografiske kundskaber og sin sporsans ofte havde erhvervet for små penge. Denne bibliofile interesse hører også med i billedet af Hejselberg Paulsen.

Han var i årene 1940-58 medlem af Historisk Samfunds styrelse, og redaktionerne kunne her høste gavn af hans store viden inden for sønderjysk kirke- og landbrugshistorie. Også som foredragsholder ved foreningsarrangementer gjorde han en dygtig og værdsat indsats. Han var den solide og gode medarbejder, hvis minde vil blive holdt i ære.

*Peter Kr. Iversen*

## Johan Hvidtfeldt 12.12.1908-2.5.1979

Når jeg har skrevet fødselsdagsartikel til Johan Hvidtfeldts 70-årsdag i Sønderjysk Månedsskrift og nekrolog i Nordisk Arkivnyt juni 1979, kunne det med større eller mindre ret siges, at en anden burde skrive nekrologen over ham i Sønderjyske Årbøger. Men da jeg hernede i landsdelen jo nok er den, som

gennem årene har haft det nærmeste samarbejde med ham i og uden for Historisk Samfunds styrelse, kan det måske undskyldes, at jeg også skriver her i Sønderjyske Årbøger, hvor vi så mange år samarbejdede i redaktionsudvalget. Hvidtfeldt var iøvrigt en så vidtfavnende personlighed, at der her kan være grund til særligt at fremdrage nogle af de sider af hans virksomhed og personlighed, som har tilknytning til hans arbejde inden for Historisk Samfund for Sønderjylland og sønderjysk historie i det hele taget. Endvidere vil der blive skrevet noget om hans virke for at fremme det lokalhistoriske arbejde på landsbasis.

Johan Hvidtfeldt, der var født i Vejle 1908, blev efter i 1933 at have taget embedseksamen ved København Universitet med historie som hovedfag og engelsk som bifag efter nogle uddannelsesår ved arkiverne i København 1935 ansat som arkivar ved det i 1933 nyopførte landsarkiv i Åbenrå. Han havde hidtil ikke afsløret særlig interesse for sønderjysk historie, men som det er gået så mange andre, der fik deres virke i landsdelen, blev han indfanget af grænselandets særlige atmosfære og kom til at nære stor hengivenhed og kærlighed til landsdelen og dens historie. Han begyndte med energi og arbejdslyst ikke blot ordning og registrering af de mange embedsarkivalier, som blev afleveret til det nye landsarkiv, men vel bedre og grundigere end nogen anden satte han sig ind i landsdelens overordenligt indviklede administrationshistorie. Denne viden fremlagde han i de administrationshistoriske oversigter, som han sammen med Frode Gribsvad skrev i guiden: Vejledende Arkivregistraturer VI. Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, og som han et par årtier senere fik lejlighed til at uddybe i den sidste udgave af Trap: Danmark.

Johan Hvidtfeldt var en meget dygtig arkivmand, den mest fremsynede og initiativrige siden A. D. Jørgensens dage. Han blev landsarkivar i Viborg 1945 og fra 1963-78 var han arkivvæsenets chef. Jeg skal imidlertid ikke gentage her, hvad jeg har skrevet i Nordisk Arkivnyt, men vil dog med særligt henblik på en sønderjysk læserkreds pege på hans store og omfattende ordnings- og registreringsarbejder i de sønderjyske retsbetjentarkiver og kirkelige arkiver, samt på hans mønstergyldige ordning af Åbenrås ældste byarkiv. Det er iøvrigt bemærkelsesværdigt, hvor meget han nåede i de relativt få år fra 1936-44, endda med et års orlov, han virkede ved det sønderjyske landsarkiv. En utrolig flid har altid været et særkende for ham.

Johan Hvidtfeldt havde, før han kom til Åbenrå, skrevet lokalhistoriske afhandlinger til kongerigske amtshistoriske årbøger og andre historiske tidskrifter og fortsatte også hermed fremover, men det blev herefter mere og mere Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift, som kom til at nyde godt af hans historiske viden og kunnen. De vigtigste afhandlinger er bidrag til belysning af den vestslesvigske landbrugs- og kirkehistorie i Sønderjyske Årbøger 1937 og 1941. Sidstnævnte år blev han hovedredaktør af Sønderjyske Årbøger, og fra da af bliver der sat mere system i anmeldelserne, hvoraf han selv i de nærmest følgende år skriver hovedparten, ofte omfangsrige og altid sagligt kritiske og positivt vejledende.

Det lokalhistoriske arbejde kom til at beskæftige og interessere ham mere og mere. I Fortid og Nutid, Dansk Historisk Fællesforenings tidsskrift, som han



selv senere blev redaktør af, offentliggjorde han 1942 det banebrydende foredrag om: Samarbejdet mellem Righistorikere og Lokalhistorikere, et foredrag, der kan opfattes som programmerklæringen for hans fremtidige arbejde inden for de historiske organisationer. Han blev som Dansk Historisk Fællesforenings sekretær 1946-50 og som foreningens formand 1950-68 den midtsamlende figur inden for det danske lokalhistoriske arbejde. Gennem kurser for forfattere og årbogsredaktører højnede han de amtshistoriske årbøgers standard, men den største hjælp til danske historikere blev dog hans store Håndbog for danske Lokalhistorikere, som er udkommet i flere genoptryk. Den blev fulgt op af Dansk Historisk Fællesforenings serie af små håndbøger, som begyndte at udkomme i 1960'erne og hvoraf der hidtil er udkommet op imod en snes bind. Ved sin fratræden som Dansk Historisk Fællesforenings formand 1968 udnævntes han til æresmedlem.

Johan Hvidtfeldt store viden inden for det lokalhistoriske arbejdes udfoldelsesmuligheder kom i høj grad også Historisk Samfund for Sønderjylland til gode. Ikke blot fik Sønderjyske Årbøger en ansigtsløftning, men sammen med Hans

Neumann fik han i begyndelsen af 1940'rne foreningens organisation og økonomi reorganiseret. Kort før han 1941 tiltrådte som sekretær, var udgivelsen af skriftrækken begyndt, og han var meget aktiv for at få denne serie videreført. Flere af skrifterne bærer hans forfatternavn, og han har som medlem af skriftrækkens redaktion været med til at planlægge udgivelsen af seriens nr. 50, Thade Petersens bog om Rømø, der udsendes i dette efterår. Sammen med Troels Fink udgav han 1944: Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie, som forlængst er udsolgt, men som i de sidste årtier har haft inspirerende indflydelse på og været af stor betydning for det historiske arbejdes trivsel i landsdelen. Hans lille vejledning for sønderjyske slægtsforskere, 1948, har været flittigt brugt ved kurser og er senere udsendt i en revideret udgave ved H. Worsøe. Johan Hvidtfeldt var Historisk Samfund for Sønderjyllands sekretær 1941-46, men fortsatte som meget aktivt medlem af redaktionsudvalget, der indtil strukturændringen 1955 omfattede såvel Sønderjyske Årbøger som skrifterne. Herefter deltes arbejdet i to redaktionsudvalg med hver sin redaktionssekretær. Han var medlem af begge til 1966, da han trådte ud af årbøgerne redaktion, men som nævnt var han til sin død medlem af redaktionen for skrifterne, der efterhånden ikke blot omfattede Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, men også den lille serie: Sønderjyske Levnedsløb, hvoraf nr. 19 lige er udkommet. Endvidere har han medvirket ved udgivelsen af bøgerne uden for de to serier og har så sent som sidste vinter deltaget i redaktionsarbejdet af den i sommer udsendte billedbog omfattende tiden 1864-1920. Hans store erfaring har betydet overordentligt meget for dette udgivelsesarbejde, som også i sjælden grad havde hans interesse.

Johan Hvidtfeldt var imidlertid ikke blot organisationsorienteret, han var også forsker, og sønderjysk historie havde hans ganske særlige forkærlighed. Landbrugshistorien havde helt fra 1930'rne hans store interesse og her faldt også hans hovedindsats. Hans omfangsrige disputats 1963 om livegenskabets op-hævelse i Slesvig og Holsten blev af de officielle opponenter bedømt på den mest rosende måde og vil blive stående som et standardværk. Bogen udsendes i et ganske betydeligt oplag i Historisk Samfunds Skrifter, men er forlængst udsolgt, hvilket er et vidnesbyrd om, at han evnede at skrive, så at også et bredere publikum kunne have fornøjelse og udbytte af læsningen. Det er iøvrigt meget kendetegnende for ham, at han bevidst ville skrive således, at ikke blot fagfolk, men også den historisk interesserede lægmand kunne forstå og læse hans bøger og afhandlinger. Han stod derfor også uforstående over for yngre historikeres åndsaristokratiske skrivemåde, som efter hans mening ofte dækkede over pseudovidenskabelig vankundighed. Han var dybt forankret i et folkeligt demokratisk livssyn.

Forinden disputatsen havde han 1953 for den parlamentariske kommission samlet og udarbejdet et vældigt materiale til belysning af det tyske mindretals forhold under besættelsen. Dette arbejde medførte mange rejser og undersøgelser i udenlandske arkiver, og dette er en del af baggrunden for de meget omfattende undersøgelser i europæiske og amerikanske arkiver efter kilder til dansk historie og den følgende mikrofotografering, som han satte i system.

Inden for sønderjysk lokalhistorie har han været med til at udgive den første egentlige danske sognehistorie, Varnæs Sogns Historie, men det er navnlig købstadshistorierne, som har nydt godt af hans medarbejderskab. I Tønder gennem Tiderne skrev han 1944 et vægtigt afsnit om befolkningsudviklingen. I Flensborg Bys Historie, som han var medredaktør af, skrev han 1953 og 55 ligeledes om befolkningen og de førende slægter. I Sønderborg Bys Historie, 1960, tog han sig af tidsrummet 1667-1807 og i Åbenrå Bys Historie, hvor han også var medredaktør, behandlede han besættelsestiden.

I mange år indsamlede han materiale til at belyse den sønderjyske befolkningshistorie og rekrutteringen af embedsmændene i landsdelen. En stor afhandling omhandlende de verdslige embedsmænd publiceredes i Sønderjyske Årbøger 1958, og det var meningen, at den skulle have været efterfulgt af andre vedrørende byernes embedsmænd, de kirkelige embedsmænd og lærerne samt en afsluttende afhandling, som skulle behandle de mere almene problemer, indfødsret, biennium m.v. At få disse afhandlinger skrevet var en af de ting, som han glædede sig til at få gjort, når han blev pensionist; men det skulle jo ikke være så. Det store materiale hertil opbevares nu på landsarkivet i Åbenrå, og man må håbe, at en yngre historiker engang kan fortsætte, hvor Hvidtfeldt måtte standse. Men det er med til at vise, hvor mangfoldige hans interesser var: Landbrugshistorie, kirkehistorie, administrationshistorie, købstadshistorie, politisk historie, personalhistorie – fra middelalder til nutid. Få danske historikere har spændt så vidt.

En anden side af hans virksomhed må ikke glemmes. Han har her i landsdelen medvirket ved mange vejledende kursus i personal- og lokalhistorisk arbejde, og han har været en meget benyttet taler ved aftenhøjskoler og andre mødearrangementer med lokalhistorisk emne.

Og har vi så prøvet at erindre os de mange historiske opgaver, han har været engageret i i denne landsdel, vil det nok være på sin plads afsluttende kort at nævne, at han var en af hovedmændene bag Historikergruppens Danmarks Historie, at han har skrevet et af bindene i Politikens Danmarks Historie, og at han er forfatter til teksterne i det ene af bindene i Danmark. Historisk Billedbog. Og glemmes bør det ej heller, at han i mange år redigerede og delvis skrev Turistforeningens Årbog. Nævnes skal også, at han fra 1940 var medlem af bestyrelsen for Selskab for Jysk Sprog og Kultur og medredaktør af selskabets tidsskrift Jyske Samlinger, der senere fik navneændring til Historie. Han var 1952 en af initiativtagerne til det, der senere blev til Landbohistorisk Selskab, han var medstifter af og bestyrelsesmedlem i Udgiverselskabet for Danmarks nyere Historie og var i en årrække formand for Dansk militærhistorisk Kommission og for Militærhistorisk Fællesudvalg. Iøvrigt vil det føre alt for vidt at nævne alle de mange bestyrelser og udvalg, der nød godt af hans viden og arbejdskraft, men nævnes bør dog, at han blev medlem af flere inden- og udenlandske lærde historiske selskaber, og at der stod stor respekt om hans navn i international arkivsammenhæng.

Trods sine mange officielle gøremål som rigsarkivar glemte han ikke Sønderjylland. I de senere år var han selv med svigtende helbred meget stærkt optaget af



udarbejdelse af en fortegnelse over arkiver vedrørende Slesvig og Holsten, i hvilken anledning han meget ofte opholdt sig på Landesarchiv på Gottorp, og det kunne hælde, at når man spurgte til ham i Rigsarkivet, at en af hans betroede medarbejdere kunne sige: Jo, rigsarkivaren har det godt, han er i Sønderjylland. Hvidtfeldt nåede imidlertid ikke at få fortegnelsen afsluttet; forhåbentlig kan andre gøre dette arbejde færdigt.

Ved 70-årsdagen d. 12. december sidste år blev han hædret med et af de største festskrifter, som en dansk historiker har fået overrakt, og udgivelsen har givet et så betydeligt overskud, at der sammen med de beløb, som efter familiens ønske blev indbetalt i stedet for blomster ved hans bisættelse, kan oprettes et legat på 25.000,- kr., som bærer hans navn og skal bruges til støtte af unge arkivfolks studierejser. Også mange sønderjyder var med til at lykønske og at betale til legatet.

Johan Hvidtfeldt døde d. 2. maj efter tiltagende svagelighed og sygdom. Et levnedsløb fyldt med store og betydningsfulde arbejdsopgaver er afsluttet. Vi vil i taknemmelighed mindes, at så mange af hans kræfter blev anvendt på sønderjyske opgaver og i særdeleshed takke for hans store indsats inden for Historisk Samfunds styrelse. Johan Hvidtfeldts navn og virke vil leve videre blandt os.

*Peter Kr. Iversen.*

## **Landsarkivet 1978**

Samtidig med nedskæringerne af bevillingerne, som har medført afskedigelse af al ikke fast ansat arbejdskraft, er der 1978 sket en ikke uvæsentlig stigning i landsarkivets udadvendte aktiviteter. Medens antallet af læsesalsbesøgende kun havde en mindre stigning fra 2646 i 1977 til 2748 i 1978, steg ekspeditionerne til læsesalen fra 21826 til 28032 enheder og dette til trods for, at antallet af xerokopierede kirkebøger, hvori der er selvekspektion, stadig stiger. Indlån af arkivalier fra andre arkiver voksede fra 65 enheder til 171 og det samlede udlån fra 227 til 787 enheder. Hertil kommer, at den samlede tilvækst ved afleveringer og gaver er vokset fra 163 løbende hyldemeter i 1977 til 246 hyldemeter i 1978. Også antallet af skriftlige ekspeditioner er steget ganske væsentligt og lægger større og større beslag på personalets arbejdskraft. Dette medfører bl.a., at der ikke er rimelig tid til ordnings- og registreringsarbejder. Ikke desto mindre er der dog i årets løb udsendt en duplikeret fortegnelse over de augustenburgske og gråstenske godsarkiver, samt en fortegnelse over de mindre godsarkiver, heriblandt Trøjborg, Solvig og Stenderupgård. Også en fortegnelse over amtsbanernes arkiver er udsendt i 1978. Disse og de tidligere udsendte, tilsammen 22, arkivfortegnelser kan købes ved henvendelse til landsarkivet. Under forberedelse er fortegnelser over købstadsarkiverne og over private institutioners og foreningers arkiver.

Blandt afleveringer fra embederne kan nævnes et par større fra politimesterembederne i Haderslev og Gråsten og fra Sønderborg Sygehus, det tidligere stats- og landshospital. Fra en række præsteembeder er afleveret kirkebøger og

korrespondancesager. Fra Sønderjyllands amtskommune er modtaget mindre supplerende afleveringer til de gamle amtsråds- og skoledirektionsarkiver, og primærkommunerne Augustenborg og Christiansfeld har efter microfotografering afleveret deres folkeregisterkort, som ifølge sagens natur ikke foreløbig er tilgængelige.

Af afleveringer fra private kan nævnes redaktør Morten Kamphöveners og fru Else Floranders supplerende aflevering til deres privatarkiver. Fru Ingeborg Heick, Viborg har afleveret sin afdøde mands, direktør for Hedeselskabet og folketingsmand Frederik Heicks efterladte papirer, og kriminalassistent i Åbenrå Jørgen Nielsen og hustrus efterladte sager vedr. besættelsestiden og deres nationale arbejde er ligeledes afleveret. Endvidere er modtaget mindre privatarkiver efter gårdejer Falle H. Lildholdt, Fasbro og sognefoged, stænderdepureret Asmus Thomsen From, Sode. Lektor Peter Beck, Åbenrå har til kopiering formidlet lån af breve til og fra sognepræst i Ullerup N. L. Feilberg, d. 1899. Danske Samfunds sogneforeninger i Løjt og Nustrup har efter opløsningen afleveret deres arkiver, således som vedtaget på hovedforeningens afsluttende generalforsamling 1970, men der må endnu ligge adskillige forhandlingsprotokoller, regnskabsbøger og korrespondance m.v. hos tidligere formænd, sekretærer og kasserere. Disse sager, der især har betydning for belysning af forholdene i 1930'erne og under besættelsen, skulle nødig gå tabt. Fhv. departementchef Gudrun Refslund Thomsen har afleveret de ældre dele af H. P. Hanssens Mindefonds arkiv, fra Nordslesvigske Kvindeforening er kommet supplerende aflevering, fra Nationalmuseet, Molinologisk Laboratorium, er modtaget arkivalier fra Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger. Fra Jyllands Kreditforening er kommet supplerende afleveringer til Den nordslesvigske Kreditforenings og Sønderjyllands Kreditforenings arkiver. Endvidere er der kommet afleveringer fra nogle socialdemokratiske foreninger i Åbenrå, og der er også mindre afleveringer fra ungdoms- og foredragsforeninger. Som sædvanligt har landsarkivet endvidere modtaget slægts- og gårdspapirer samt nogle slægtsbøger.

Landsarkivet har stillet foredragssalen til rådighed for 6 møder med historiske formål og for en udstilling arrangeret af en lokal amatørforening og Historiske Samlinger for Sønderjylland. Endvidere har der været 10 omvisninger, med et samlet besøgstal på 135.

Dansk Historisk Fællesforenings boglager blev i foråret overført hertil, og ekspositionen af bøgerne foretages af arkivbetjent C. Lind-Petersen.

Inden for personalet er sket den ændring, at arkivar Dorrit Andersen efter ansøgning forflyttedes til Rigsarkivet den 1. april og afløstes af Lars N. Henningsen.

Landsarkivet har medvirket ved udsendelsen af Festskrift til Johan Hvidtfeldt.

*P. K. J.*

## **Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1978.**

»Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig« i Flensborg er en

selvstændig afdeling med eget budget og tilsynsråd. Den oprettedes i vinteren 1963 og har siden da haft til huse i centralbibliotekets bygning i Nørregade i Flensborg. I oktober 1978 flyttede studieafdelingen fra bibliotekets kontorfløj til dets tidligere boligfløj, hvor to lejligheder var blevet ledige. Ved denne flytning skaffedes der bedre arbejdsvilkår for »Den slesvigske Samling« og for studieafdelingen. Begge afdelinger søges i stigende grad af lokalhistorikere, både fagmænd, lægmænd og studerende; derved vokser begge afdelingers arbejdsopgaver og arbejdsbyrder.

Ifølge vedtægten er det studieafdelingens formål at fremme historisk og samfundsvidenskabelig forskning og at tilskynde til indsamling af materiale vedrørende sydslesvigske forhold. Det indsamlede materiale indgår i »Den slesvigske Samling«s arkiv. Med hensyn til indsamling af arkivmateriale er der etableret et nært samarbejde med Den slesvigske Samling.

Af studieafdelingens vedtægt følger, at det må være afdelingens opgave at styrke de danske sydslesvigeres bevidsthed om Slesvigs danske fortid og at udbrede kendskab til den. Opgaven løses enten ved egen forskning, ved vejledning af danske og tyske forskeres videnskabelige arbejde, ved at støtte relevant forskning eller ved at udgive bøger, som beretter om dansk folkeliv i Sydslesvig.

Studieafdelingens økonomi er vel funderet, men dog ikke for velfunderet i forhold til næste års store udgivelsesprogram.

J. Runges bog om flensborgeren Chr. Paulsen (1798-1854) ventes afsluttet i 1979. Formålet med bogen er at skildre »Den første Sønderjyde«s herkomst, liv og skæbne, hans politiske udvikling og kamp for dansk sprog og folkeliv i det gamle hertugdømme Slesvig.

Bjørn Rosengreens fremstilling af »den politiske udvikling i provinsen Slesvig-Holsten 1924-34« vokser støt. Udover at skitsere det almindelige begivenhedsforløb og at følge de politiske partiers aktiviteter og vurdere deres modspils betydning for nazismens gennembrud bestræber Rosengreen sig på i så vid udstrækning som muligt at vise udviklingen fra Weimar Republikken til nazistaten ved en skildring af de brede kredses samfundspolitiske bevidsthed.

Der mangler kun nogle få manuskripter til »Egernførde«bogen. De ventes afleveret i nærmeste fremtid, således at dette værk kan udkomme i løbet af 1979. I »Egernførde«bogen fortælles væsentlige sider af byens historie fra oldtiden til 1976. Skildringen suppleres af bl.a. afhandlinger om byens retshistorie, tidligere tiders fremragende fajanceproduktion, Gudewerthernes kunst og en udførlig beskrivelse af byens kirker. Værkets otte forfattere gør det mangfoldige begivenhedsforløb, som hedder Egernførdes historie, overskueligt og nærværende for alle sydslesviginteresserede – og ikke mindst for alle historieinteresserede. Bogen vil blive på omkring 300 sider, deraf de 50 med illustrationer.

Carsten R. Mogensen har i sin stipendiatid ved studieafdelingen skrevet en omfattende afhandling om emnet »Tyskland og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-39«. Han er nu kommet godt i gang med en forkortet version af denne afhandling, som bygger på et righoldigt utrykt materiale og giver en udførlig redegørelse for mindretallets kår i det nazistiske Tyskland.

Der er modtaget over tyve tilsagn på bidrag til fortsættelsen af den vægtige og succesrige række »Barn og ung ...«. De mange tilsagn dækker hele det sydslesvigske grænseområde og lover et spændende og nuanceret billede af livsforløb og vilkår fra grænsedragningen i 1920 til helt op mod vor samtid. Manuskripterne er under udarbejdelse og er lovet afleveret til 1. august 79. Redaktionsudvalget består af Lars H. Schubert, Jørgen Hamre og Johann Runge.

Et andet emne i udgivelsesprogrammet er en slags fortsættelse af Paul Tappes moderne billedværk om »Det gamle Læk i billeder og tekst«, i form af arbejdet med billedbogen om det gamle Kær herred. Billedmaterialet er indsamlet og redigeret og store dele af teksten er skrevet.

Stipendiaten og bibliotekslektoren har – ved siden af det daglige arbejde – holdt foredrag og bidraget med en række artikler og boganmeldelser til danske og tyske tidsskrifter samt til Flensborg Avis (Bjørn Rosengreen: Harald Voigt, Der Sylter Weg ins Dritte Reich. Anm. i SøÅ 1978 s. 203-06; – Endnu et fragment af Goebbels' dagbøger. Anm. af Joseph Goebbels' Dagbok 1945, de sidste nedtegnelser. 1978. I Flensborg Avis, kronik 10.-11.7.78. Johann Runge: Dansk virke i Sydslesvig. Anm. af Sydslesvigsk Årbog 1976-77. I Kontakt 1978 nr. 1 og 2. – Das parteiliche Geschichtsbild eines dänischen Schleswigers. Jens Jessen über Uwe Jens Lornsen. Eine ideologiekritische Skizze. I Grenzfriedenshefte 1978, s. 87-103. – Desuden et rids af Sydslesvigs historie efter 1865 til brug for pressen ved Dronning Margrethes Sydslesvig-besøg).

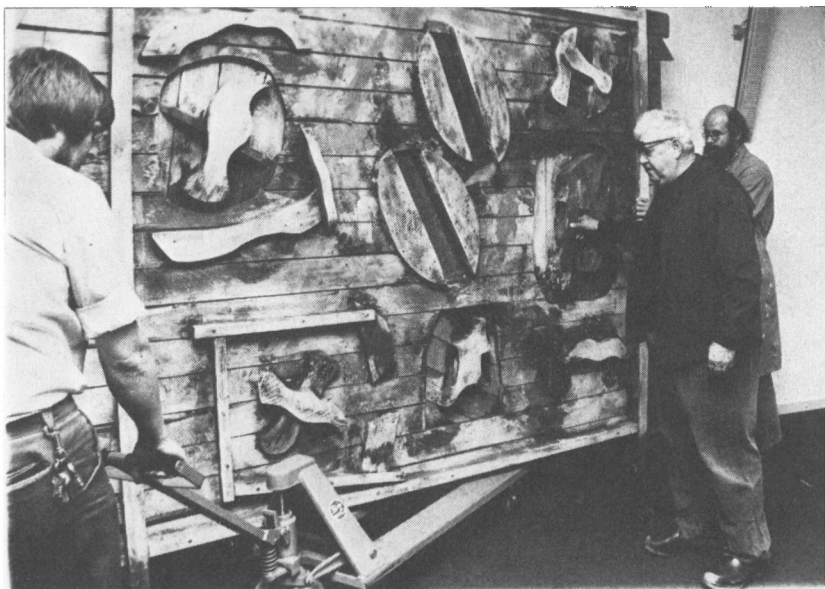
Studieafdelingen stiller hvert år et beløb til rådighed til et étårs- og et halvt-årsstipendium. Begge stipendier kan søges af fagfolk, der vil løse videnskabelige opgaver vedrørende sydslesvigske forhold. De seneste års stipendiater har haft et udbytterigt ophold i Flensborg. Anders T. Lindstrøm skrev sin banebrydende fremstilling af landet Slesvig-Holstens politiske historie 1945-1954, der blev udgivet i 1975. Carsten R. Mogensen erhvervede i 1977 licentiatgraden ved Københavns universitet på den tidligere nævnte afhandling. Dorrit Andersen kunne gennemgå et stort og hidtil upåagtet kildemateriale angående den sønderjyske arbejderbevægelses udvikling. Den nuværende stipendiat, cand. phil. Bjørn Rosengreen, er kommet langt med sin skildring af NS-partiets tilblivelse og vækst og demokratiets fald i provinsen Slesvig-Holsten efter 1924. Skildringen standser ved den nazistiske ensretning ti år senere.

Stipendiaternes indsats er en stor vinding for studieafdelingen; men stipendierne gavner dog mest stipendiaterne, idet de under et ophold i Sydslesvig får et indtryk af miljøet syd for grænsen og dermed grundlag for en bedre vurdering af det stof, de arbejder med.

JR

## Haderslev Museum

1/3 1978 trak museumsinspektør Hans Neumann sig tilbage til et velfortjent otium efter ikke mindre end 42 år som leder af Haderslev Museum. Efterfølger i embedet blev mag. art. i forhistorisk arkæologi Steen Wulff Andersen. Med



*Udstillingen »Robert Jacobsens Verden« under opbygning. (Fot.: Hans Andersen).*

opførelsen af den nye museumsbygning lykkedes det Hans Neumann at skabe en fortræffelig ramme om museumsarbejdet i Haderslev de næste mange år.

Museumsåret 1978 har været præget af stor undersøgelsesaktivitet. Der har således været foretaget 12 udgravninger, og hertil kommer ca. 50 besigtigelser vedr. fund og mindesmærker. Først og fremmest skyldes dette den store bygge- og anlægsvirksomhed i landsdelen, der fra tid til anden nødvendiggør arkæologiske undersøgelser, inden de påtænkte byggerier kan komme i gang. Da sådanne undersøgelser tit kommer i stand med kort varsel og iøvrigt ofte forløber under tidspres, kan man vist roligt sige, at det ikke ligefrem er museumsfolkernes livret. Men heldigvis lykkes det – takket være kommuneplanloven – i mange tilfælde at få nys om anlægsplaner på et så tidligt tidspunkt, at udgravningerne ikke forsinker byggeaktiviteten.

Blandt undersøgelserne kan fremhæves:

1. Fortsatte undersøgelser af jernaldergravpladserne ved Hjemsted, jvf. årsberetningen i Sønderjyske Årbøger 1978.
2. Påbegyndt undersøgelse af jernudvindingsplads og boplads fra yngre romersk jernalder tæt ved Løgumkloster. Boplads fra denne periode er endnu ret sjældne, og der knytter sig derfor betydelig interesse til den videre udgravning.
3. Fortsatte undersøgelser af bygningsrester på ladegårdsbanken på voldstedet

»Nørrevold«, Arrild sogn, i samarbejde med Nationalmuseet, jvf. artikel i »Nordslesvigske Museer« bd. 6, 1979.

4. Prøveudgravning på ringvolden »Trælbanken«, Emmerlev sogn, i samarbejde med Institut für Ur- und Frühgeschichte ved Kiels Universitet. jvf. artikel i »Nordslesvigske Museer«, bd. 6, 1979.

5. Prøvegravning på en stor stenalderboplade ved Lønt nær Haderslev fjord, i samarbejde med foreningen »Sønderjyllands Amatørarkæologer«. Undersøgelserne her har styrket formodningen om, at der er tale om et stort befæstet eller indhegnet anlæg af en type, som først indenfor de sidste år er begyndt at vise sig i Danmark.

Samlingernes talmæssigt største tilvækst kommer ifølge sagens natur fra de mange udgravninger, men Museet har dog også i årets løb haft god tilgang af genstande fra historisk tid, hovedsageligt som gaver. Blandt disse skal specielt nævnes en omfattende samling af hestekøretøjer (ca. 160 vogne og kaner), som boghandler Johs. Chr. Nielsen, Haderslev, i foråret 1978 overdrog Museet under medvirken af Sønderjyllands Amtsråd. Med vognene fulgte endvidere en stor magasinbygning i Christiansdal ved Hammelev. Etablering af denne samling – den største af sin art herhjemme – er en enestående bedrift, og museet er Johs. Chr. Nielsen megen tak skyldig, for at han fik skabt denne samling.

Museets konserveringsafdeling har – udover en løbende behandling af indkomne genstande – været involveret i et par store opgaver. Det gælder istandsættelsen af Frilandsmuseets 5 bygninger, hvortil amtets arbejdsløshedsudvalg stillede midler til rådighed.

Ligeledes som beskæftigelsesprojekt har museet i 1978 påbegyndt en meget tiltrængt konservering og istandsættelse af den nyhervervede samling af hestekøretøjer. Desuden har vognmagasinet i Christiansdal gennemgået en omfattende restaurering, ligesom der her er etableret forskellige værkstedsfaciliteter.

Museets arkiver har i årets løb ligeledes haft god tilvækst. Blandt særlige initiativer kan nævnes en påbegyndt registrering af hestevognssamlingen samt i samarbejde med »Sønderjyllands Amatørarkæologer« en påbegyndt registrering af private oldsagssamlinger.

Indenfor formidlingsarbejdet er det fortsat færdiggørelsen af den permanente udstilling, der er mest ressourcekrævende. En særudstillingsaktivitet er dog ikke forsømt. I årets løb har der således været afholdt 14 større og mindre særudstillinger. Blandt de største og mest velbesøgte kan nævnes Moesgård-museets Afganistan-udstilling, der gæstede museet i foråret 1978, og udstillingen »Robert Jacobsens Verden«, der stod sommeren igennem. Desuden har Museet været ramme om en række forskellige kunstudstillinger, arrangeret af Kunstforeningen for Haderslev og Omegn.

Den 6. juni blev vognsamlingen officielt budt velkommen til Museet, og samtidig blev en udstilling af et udvalg af vognene åbnet i »Det gamle Ridehus« ved Haderslev havn. Et vognoptog arrangeret af Dansk Arbejde, Haderslev i forbindelse med Hertug Hans-festen et par dage efter var med til at gøre premieren festlig. Udstillingen, der havde åbent et begrænset antal timer i juni og

juli, blev set af ca. 1000 besøgende. Det er tanken, at Ridehuset – som venligst er udlånt til formålet af Haderslev Kommune – hver sommer skal være ramme om sådanne skiftende vognudstillinger.



*Konservator Lizzi Thamdrup i færd med behandling af sølvsmykke fra Hjemsted-gravpladsen. (Fot.: H. H. Ratje).*

Ligeledes den 6. juni blev der i museets forhal afsløret et stort polykromt flisemaleri af kunstneren Carl-Henning Pedersen, der med sine sprælske farver giver forhallen en tiltrængt opvikning.

1978 har for Haderslev Museum været et travlt år både internt og udadtil, men heldigvis er travlheden nært forbundet med en stigende interesse for museets arbejde. Året synes til fulde at have vist, at investeringen i den nye museumsbygning ikke har været forgæves.

S. A.

### Aabenraa Museum.

Fra 1.1.-31.12. 1978 har Aabenraa Museum afholdt 18 udstillinger, heraf har en del præsenteret arbejder af kunstnere eller amatører med tilknytning til landsdelen: »Sønderjylland i billeder«, med fotografier af Annemarie Bade, Aabenraa, en maleriudstilling i anledning af Aabenraa-maleren Paul Sørensens 70 års-dag. Aabenraa Foto Klub havde en udstilling til sit 20-års jubilæum, og endelig viste Holger Kapel sine billedtæpper.

Ved siden af har museet haft en meget fin samling af ægyptiske børnebilledtæpper, udstillingen »Växsjö glas«, der var udlånt af glasmuseet i Växsjö og »12 Wiig - Hansen elever«, der var formidlet af Sønderjyllands Kunstmuseum.

Aktiviteter: Siden 1967 har Aabenraa Museum hvert år haft mange aktiviteter for børn, med det formål at skabe en større forståelse for museets arbejde i den bredere befolkning.

Den 9. september 1978, i Aabenraa Festuge, afholdtes en godt besøgt koncert med 5 elever fra Aabenraa Musikskole. I børnenes efterårsferie lavede man i samarbejde med Turistforeningen og Initiativudvalget en tegnekonkurrence. Efter alder skulle børnene tegne, samt gætte sig til de forskellige genstandes brug.

Julemåneden var så forbeholdt det årlige, populære »Oldemors juletræ«. Denne idé blev født 1966 og omsat til virkelighed i 1967. Hvert år bliver der klippet julepynt i traditionelle former, og træet bliver pyntet af børn. De sidste 6 år har byens afholdte julemand, Richard Poulsen været med til at skabe hygge og stemning i weekenderne omkring jul. Børnehaver, fritidshjem, skoleklasser og spejdere samt ældreklubber fra store dele af Sønderjylland gæster museet i juletiden for at danse omkring det smukt pyntede juletræ, synge de traditionelle julesange, for derefter at høre historien om museets julenisse Peter. Efter denne historie lister man musestille gennem museet og leder efter nissen, som altid gemmer sig, for tilsidst at finde ham på loftet i Løjtstuen, hvor der er tilpas mørkt. For grupper bestående af ældre børn bliver der i stedet for nissehistorier fortalt om jul i gamle dage. Formålet med dette har altid været at vænne børnene til at færdes i museet og samtidig lægge mærke til de forskellige udstillede genstande; at få dem til at spørge og lytte.

Til kunstafdelingen er der ved køb erhvervet 1 maleri af Holger Hattesen, Flensborg, 1 maleri af Holger Jaffke, 2 akvareller af Willi Birckner, 1 grafik af Jes Schrøder, som gave er modtaget 2 grafik af Johanne From Clausen.



Til den kulturhistoriske afdeling er der ved køb erhvervet 1 sølvspiseske af C. C. Rode, 1 sølvspiseske af Christopher Waidløv Møller, 1 standur, arbejde af urmager J. Johansen, Casmus Siig, 1 akvarel af Søren Læssøe Lange, (1760-1828) »Apenrade, den 28 september 1821« og to skibsplatter i engelsk fajance.

Blandt de mange gaver, der er indkommet i årets løb kan nævnes: to sølvpotageskeer og 10 sølvskeer, hovedsagelig arbejder af Aabenraa guldsmede, 1 samling genstande fra det fjerne Østen, 1 messingstrygejern, 1 messingkande og 1 båndvæv fra 1854, alt sammen gaver fra en tidligere Aabenraa borger. Et interiørbillede af Løjt Kirke, malet af Jes de Laurent i 1911, 1 samling skibsbyggerværktøj, 1 sekstant og 1 dukke. Fra arvingerne efter sognefoged og bødker P. Asmussen, Hellevad, har museet modtaget et bødkerværksted, desuden er der modtaget en smuk damekjole fra ca. 1860 og 1 suppeterrin, som 1920 blev benyttet som stemmeurne i Svejrup, hvor 45 personer stemte dansk, 4 stemte tysk, 1 undlod at stemme.

I 1978 blev Aabenraa Museum gæstet af 16685 personer.

B. K. R.

### Museet på Sønderborg slot.

Nyindretningen af museets samlinger er fortsat som planlagt i 1978. Arbejdet har været koncentreret om de kulturhistoriske afdelinger, især tekstil-rummene, søfartsafdelingen og den topografiske samling.

Den 11. oktober kunne den nyoprettede mønt- og medaillesamling åbnes for publikum. Denne samling er den nyeste del af museet. På initiativ af Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig skabtes ved tilskud fra alle nordslesvigske

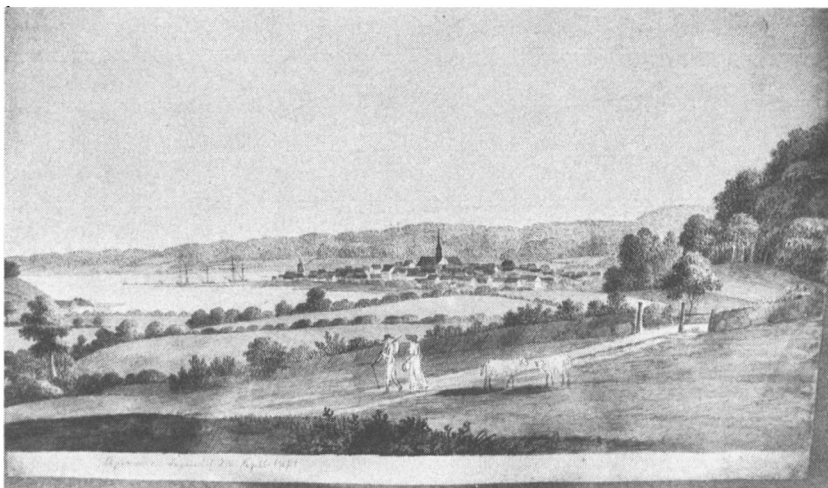


Foto af en akvarel af Søren Læssøe Lange (1760-1828). Apenrade, den 28. september 1821. (Fot.: Henning Sigvardsen).

pengeinstitutter en fond, der muliggjorde indkøb af en lang række mønter og medailler med tilknytning til landsdelen. På forhånd havde museet en meget stor medaillesamling og takket være fonden har det, trods det korte åremål, været muligt at skabe en særdeles værdifuld mønt- og medaillesamling. Den har fra første færd vakt stor interesse, især blandt sønderjyske samlere, og dette har resulteret i en del fornemme gaver, ikke mindst fra medlemmer af Numismatisk Forening.

Nyopstillingerne stiller fortsat store krav til rensning og konservering. Fra landbrugsafdelingen er museets gamle, ofte smukt dekorerede vogne hentet hjem fra den gård ved Kær, hvor de takket være velvilje fra kasernen har været godt anbragt under slottets restaurering. Nu gennemgår de en grundig konserveringsproces, inden de bliver klar til endelig opstilling. Efter planen skal dette arbejde være færdigt i løbet af 1980. Til den håndværker-afdeling, der beregnes udstillet i 1979, er en række redskaber ved at blive konserverede, og både i søfartsafdelingen og i den topografiske del er talrige rammer enten reparerede eller udskiftede – en meget kostbar omgang. Endelig fortsætter arbejdet i tekstilmagasinet.

Museet har kun haft få særudstillinger. Den ene, »Kort og prospekter fra byer i Sønderjylland« var til gengæld meget stor. Den omfattede ialt 159 numre, deriblandt adskillige store sjældenheder. Hovedmængden, 126, tilhører Dansk Centralbibliotek i Flensborg, der med stor velvilje havde stillet den til rådighed for museet. Til udstillingen blev udgivet et fornemt, rigt illustreret katalog, hvis hovedartikel blev skrevet af direktør H. P. Jensen, Agerskov. Til de mindre udstillinger hører en hår-udstilling, lånt fra museet i Bogen og suppleret med egne genstande og udstillingen »Penge- og penges værd gennem 100-år«, der oprindeligt var lavet til Industrimuseet i Horsens, og hvis opstilling bekostedes af Handelsbanken.

Museet har i det forløbne år modtaget adskillige gaver, især indenfor tekstilområdet, både dragt-dele, stofprøver og smukke olmerdugsprøver foruden nogle hele dyner og puder. Til håndværkssamlingen er bl.a. modtaget en del bødkerredskaber og til supplement af de tidligere modtagne bygningsmodeller er modtaget en model af Dampskibspavillonen. Til den historiske samling har museet fået to sjældne tørklæder fra 1848–50 foræret, det ene et vævet rødt-hvidt tørklæde, det andet et trykt med billede af landssoldaten. Endelig er museets bogsamling vokset betydeligt, dels ved en stor gave omfattende værker om kulturhistorie og kunstindustri, dels ved køb af pastor Hejselbjerg-Paulsens sjældne samling af skolebøger, der har været anvendt i sønderjyske skoler. Denne sidste del indgår i museets skolehistoriske samling. Ved køb er desuden erhvervet et tillæg til nogle tidligere modtagne malede lærredstapeter. De skal dog gennemgå en omfattende restaurering, før de kan opsættes i museet. Til den nye mønt- og medaillesamling er gjort en række værdifulde nyerhvervelser, især af historiske medailler. Kunstsamlingen er forøget bl.a. med et maleri af O. Prip Hansen, et farvelitografi af K. H. Sonderburg samt med tegninger af P. S. Krøyer, Leif Kath og Nicolai Wehding samt stik af J. F. Clemens efter C. A. Lorentzen.

Museets besøgstal blev i 1978 på godt 86.000, en lille forøgelse i forhold til de 85.000 i rekordåret 1977. Også museets faste personale blev udvidet, idet det endelig lykkedes at knytte en snedker til museet. Desuden har museet beskæftiget en civil værnepligtig og 3 ungdoms-arbejdsløse. Det har herved været muligt at få udført arbejde, som har ventet og som ellers måtte være udskudt på ubestemt tid.

Museets personale har også i 1978 publiceret en række arbejder. Udover artiklerne i »Nordslesvigske Museer« kan nævnes, at I. Adriansen, J. Slettebo og P. R. Madsen alle har bidraget til årbogen »100 år i Sønderborg«. P. R. Madsen har desuden skrevet nogle mindre militærhistoriske bidrag, bl.a. om oberst E. Beck i 1864. Inge Adriansen har i »Nordslesvigske Museer«, bd. 5, sammen med Karen Andersen skrevet om smykker med håndtryk, har publiceret en artikel i Vejle amts årbøger: »Tante Jane og Krigen« og har desuden skrevet forord til en nyudgave af »Hr. Sørensens, Hr. Birks og Hr. Møllers lystrejse til Hæren i 1850«, har udgivet museets »Julebrev 1978«, skrevet en artikel om »grundsten« i Skalk og skrevet boganmeldelser i »Folk og Kultur«, »Museumsformidling« og »Sønderjysk Månedsskrift«. J. Slettebo har i Nordslesvigske Museer bd. 5 skrevet om det ældste Sønderborg. Han har desuden i Skalk skrevet en lille artikel om Nydambådens ror og leveret bidrag til Sønderjysk Månedsskrift. Han har endelig redigeret og kommenteret en nyudgave af Bertha Hahns »Minder fra Sønderborg«.

J. S.

## Tønder Museum.

Ved årsskiftet udsendte museet fire-årsberetninger 1974-78 som kan rekvireres af interesserede ved henvendelse på museet. I museets skriftrække er udkommet den hidtil største publikation om hovedvandsæg, udgivet med støtte af Handelsbanken i København - og i samarbejde med mølleudvalget i Højer, »Højer Mølle«. Tønder Museum har et nært samarbejde med møllen, som er blevet en meget levende institution takket være to levende pædagoger, Folmer Christiansen og Arne Hou med betragtelige besøgstal det halve år, der er åbent.

Talrige restaureringsarbejder er gennemført i årets løb af museets drevne konservator, Andreas Hansen. Det image, huset gennem tiderne har erhvervet i kraft af kvalitet og orden, er let at opretholde med den talmæssigt meget beskedne kreds af solidariske medarbejdere. Så godt som alle museets renæssancekister og senere egetræschatoller er behandledes.

Kvalitetslinjen fastholdes også for nyerhvervelsernes vedkommende. Om tilvæksten måske nok kvantitativt er liden, må man forbaves og glædes ved at det stadig er muligt at finde frem til kvalitative ting med tilknytning til den kulturkreds, museet repræsenterer.

Årets kostbareste nyerhvervelse er et standur af Møgeltønder-urmageren Peter Hansen (1731-87), dateret 1780. Det havde gjort en rejse til Philadelphia i USA, hvor det opdagedes af en københavnsk antikvitethandler. Det var os en særlig glæde at kunne føre det flotte ur *tilbage*, men man kunne nok have undt Peter



*Hovedvandsæg af Claus  
Hiorstorph, Tønder, o. 1810.*

Hansen, der ifølge vor urekspert Jens Lampe døde på fattiggården i Møgeltønder, bare en brøkdel af det, der to hundrede år efter måtte betales! – Kurios var det også på en auktion i København, hvor der ellers ikke handles sølv, at finde fire barokskeer af Tønder-guldsmeden Andreas Nissen fra 1754, nummererede og med familien Melfsens monogrammer. En fisk, museet i åringer har lagt mading ud efter, et hovedvandsæg af Andreas Claus Hiestorph fra Slotsgade, bed omsider på kroen i Ry ved Silkeborg, og som den vanlige Duplizität der Ereignisse dukkede et halvt år senere et vældig gedigent typisk Tønderæg af samme mester op i København (ill.). Med tilskud fra Rislum-fonden, hvis stifter, civiløkonom Mathias P. Lassen, døde i december f.å., og som Tønder Museum mindes med stor taknemmelighed, købtes Donckers sjældne søkort over vadehavsområdet med indsejlingen til Rudbøl fra 1669, og takket være Boy Nissen og hans familie har vi fra Møgeltønder kunnet erhverve to farvetegninger af Emil Nolde fra henholdsvis Amrom (1895) og Rudbøl (1925).



*Madsen-Ohlsen: Det døende Barn. 1930'erne. Erhvervet med tilskud fra Ny Carlsbergfondet.*

Alt i alt et fint år for begge museerne i Tønder og med et besøgstal, som dokumenterer deres popularitet.

S. S.

### **Sønderjyllands Kunstmuseum.**

Kunstmuseets virksomhed i perioden 1978-79 kan bedst karakteriseres som en konsolideringsperiode, hvor tingene har fungeret nøjagtig som de skal. Antallet



*Fra Wegner-udstillingen i Sønderjyllands Kunstmuseum juni/juli 1979.*

af afholdte udstillinger (gennemsnitlig én pr. måned) i henhold til bestyrelsesbeslutning lidt mindre end forud, variabiliteten des større. Den anden sommerudstilling var en præsentation af den i Danmark velkendte Hamborg/München-maler H. P. Zimmer, der som medlem af Spur-gruppen var nær knyttet til Asger Jorn og med til at introducere ham i München. Der fremstilledes til denne udstilling et katalog, der for første gang i museets historie udelukkende bestod af farvegengivelser, dyrt, men dejligt. I september udstillede den sympatiske Odensekolorist P. O. Hansen, og måneden efter kunne vi vise en række af Wiig-Hansens dygtige elever på Åbenrå Museum. Sammenslutningen Koloristerne, som vi viste i Tønder og i Sønderborg, fremvistes i marts og april, og fra den erhvervedes Eigil Westergaards granitskulptur »Stenens Fugle«, som har fået en meget smuk opstilling i den nyindrettede skulpturpark mellem hovedbygning og anneks, men også gode malerier af Ole Heerup og Robert Hull. En af de meget

store succeser var den retrospektive Victor Brockdorff-udstilling, hvortil også var udarbejdet katalog med farvegengivelser. Til åbningen af denne udstilling, hvor vores »egen« Viggo Kragh-Hansen holdt en fascinerende indledningstale, var tilstrømningen så stor som aldrig i museets historie, og det mærkedes, at vi endelig havde fået et stampublikum, som er glad ved disse udstillingsåbninger.

Med Hans J. Wegner-udstillingen juni/juli 1979 accentueredes den linje, museumsbestyrelsen har ønsket i kunstmuseets udstillingsvirksomhed, præsentationen af kunsthåndværk. Vi arrangerede den i samarbejde med erhvervsrådet i Tønder, og det blev en meget fornem sag. Til anledningen publicerede Henrik Sten Møller for os en fin bog om Wegner, den største museet har vovet at gå igang med.

Ved årsskiftet kunne vi udsende et rigt illustreret katalog over kunstmuseets samling efter 7 års virke og gøre en art hamskifte-status.

Solidt vokser den faste samling med gammelt og nyt. Der er købt malerier af Weie, Jerichau, Povl Schrøder, Wilhelm Freddie, Bjerke Petersen – for at nævne de ældre først, af Johs. Carstensen, Freddie Dybris, Ib Geertsen, Regn Svendsen, Claus Bojesen, Anders Kirkegaard, H. C. Rylander blandt de yngre, foreløbig tilstræbt alsidigt, før en eller anden form for specialisering formentlig sætter ind. Den efterhånden meget efterspurgte Madsen-Ohlsen fra Christiansfeld havde vi den glæde, at Ny Carlsberg-fondet ydede os tilskud til, så det sælsomme Det døende barn (se ill. side 308) i en næsten Maigritte/Munch-stil kunne erhverves.

Et udstillingssamarbejde er indledt med Anneberg i Nykøbing Sj. og Kastrup-gårdsamlingen på Amager, og i bestyrelsen er indtrådt lektor Edith Gruveman og arkitekt Ester Kappelgaard.

S. S.

### Midtsønderjyllands Museum.

Besøgstaller for 1978 var næsten det samme som året før, nemlig ca. 7000. Det var dels enkeltbesøg fra ind- og udland, men også mange selskaber fandt vej til museet i årets løb.

Udstillingerne i sæsonen, der gik fra påske til udgangen af september, omfattede såvel enkelte kunstnere som udstilling fra Sønderjyllands Kunstmuseum i Tønder, der som sædvanlig velvilligt stillede sig til rådighed.

Også foredragsrækken i vinterhalvåret havde god tilslutning. Blandt foredragsholderne var Holger Jacobsen, Åbenrå museum.

I slutningen af maj havde museet besøg af repræsentanter fra Statens Museumsnævn.

Restaureringsarbejdet på vestfløjen af slottet er blevet fortsat med velvillig støtte fra Sønderjyllands amt og de tre kommuner Gram, Nr. Rangstrup og Rødding. Inden udgangen af 1979 forventes arbejdet afsluttet, så der vil være ca. 800 m<sup>2</sup> til rådighed for museet.

Desværre kan en sådan virksomhed ikke drives som en selvejende institution uden meget store tilskud fra anden side. Derfor pressede museumsforeningen på



*Fra overdragelseshøjtideligheden 16. januar 1979. Formanden for Midtsønderjyllands Museumsforening, overlærer Sv. Jensen, Tiset, overdrager museet til amtsborgmesteren. (Fot.: Jørgen Kølle).*

for at få Sønderjyllands amt og de tre nævnte kommuner til at overtage driften med udgangen af 1978. Forhandlingerne sluttede positivt i slutningen af oktober, og den 16. januar 1979 overtog amtsborgmester Erik Jessen museet på amtets og kommunernes vegne.

Dermed har landsdelen fået endnu et museum, og dets speciale bliver de naturhistoriske forhold i landsdelen, men med en lille arkæologisk og en lokalhistorisk afdeling.

De stadige fund i teglværksgraven i Gram gav stødet til oprettelsen af museet, men fremover skal der bygges udstillinger op, der giver et indtryk af hele amtets naturforhold, og alle er velkommen til at give en hjælpende hånd ved at underrette museet, når ting af interesse dukker op.

Cand. scient. Flemming Roth er pr. 15. april 1979 ansat som leder af museet.

S. J.

### **Kunstmuseet Holmen, Løgumkloster.**

I det forløbne år har Holmen haft den glæde, at besøgstallet igen er stigende. Om det skyldes en større interesse for Olivia Holm-Møllers kunst eller en arkæologisk udstilling, der i tre måneder holdtes i museets små stuer, er svært at sige - begge dele har sikkert medvirket.



Interessen for Olivia Holm-Møller blev styrket, og for manges vedkommende blev kendskabet til hendes virke måske endda indledt på den retrospektive udstilling af den store kunstners arbejde, som Lyngby-Tårnbæk kommune viste på Sophienholm i forårsmånederne. Til denne udstilling var der lånt arbejder fra flere af landets museer, og også Holmen havde udlånt en del – både malerier, akvareller, grafik og skulpturer. Desuden var der lånt fra en del private samlinger og ikke mindst Olivia Holm-Møllers familie havde som sædvanlig vist sig meget imødekommende og havde stillet mange kunstværker til rådighed.

Den tidligere nævnte arkæologiske udstilling i de små rum var arrangeret af Løgumkloster Højskoles arkæologihold under ledelse af arkæologen Niels Sterum. Der vistes fundene fra de senere års udgravninger omkring kirken og klostret, suppleret med fund fra tidligere udgravninger, udlånt af Nationalmuseet.

På grund af disse to arrangementer formede Holmens udstillingsvirksomhed sig lidt anderledes end i de tidligere år. Nyophængningen af Olivia Holm-Møllers arbejder måtte vente til efter pinse på grund af udlånet til Sophienholm, og den efterhånden mangeårige tradition at indbyde en gæstekunstner til at udstille i de sidste 14 dage af august måtte slettes, da den arkæologiske udstilling stadig var åben.

Børneteater, der jo i 1979 har en central placering i arrangementer for børn, holdt allerede sidste år sit indtog på Holmen. Løgumkloster kommunes bibliotek og »den danske børnehaven« stod bag indbydelsen af »Det ny musikteater« fra København, der den 30. oktober opførte »Tryllefløjten« i den store sal på Holmen. Forsøget med at benytte Holmen til børneteater var vellykket, så forhåbentlig kan det lykkes fremover at få tilsvarende arrangementer.

E. K.

### Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup.

I september 1978 holdtes den årlige særudstilling under titlen: Gamle håndsmedede jernting til nytte og pynt. Mange ældre smede havde bidraget med værdifulde oplysninger.

Sønderjyllands amts kulturudvalg ydede et bidrag på 5000 kr. til registrering, fotografering og opbevaring af tekstsamlingen, med hvilken frivillige kræfter har arbejdet ivrigt. For 1979 er planlagt en udstilling: Børnetøj fra oldemors tid.

Samlingen har i årets løb modtaget følgende gaver: Gl. broderet dørverkappe (fru Sigrud Rasmussen), gl. sømandskasket (fru Erna Petersen), gl. håndsmedede jernting (brødrene Friis). Et par vadmelsbukser med seler (Johs. Schubert). Gl. håndsmedet mergelgreb (Markus Rasmussen), gl. tekstiler (arv fra Anne-Marie Duus) og gl. linnedtøj (Adelheid Kræmer.).

N. C. M.



*En dåbskjole fra 1893, båret  
i Åbenrå af senere læge  
Fritz Clausen.  
(Samlingen på Jacob  
Michelsens gård).*

### **Historisk forening for Vis herred**

Bov museum.

D. 14. juni 1978 afholdt foreningen sin årlige aftenudflugt. Turen gik ad slyngede og idylliske veje igennem Angel. Det første ophold gjorde man i den lille landsby Bønstrup i Nordangel, hvor man fik forevist et interessant lille lokalmuseum, som en tysk lærer har indrettet i en længe fra en nedlagt gård. Senere så man den smukke kvaderstenskirke i Sørup. Aftenen sluttede med kaffebord på det danske kursuscenter Christianslyst.

Kort efter udflugten kunne foreningen udsende sit første årsskrift til sine medlemmer. Heftet indeholder artikler om stednavnet Oldemorstoft, Holdbi Kro og erindringer af afd. sognefoged Chr. Rossen, Bov.

I efteråret har foreningen for 5. år i træk haft en historisk foredragsserie i samarbejde med Frøslev-Padborg husmoderforening, i år med emnet »Kirkehistorie i Slesvig«. Man var på besøg på Flensborg bymuseum, hvor direktøren



*Så smukt præsenterer Bov Museum sig. (Fot.: Padborg Foto).*

for museet, dr. R. Zöllner gav en interessant gennemgang, især af den kirkehistoriske afdeling. Iøvrigt var der besøg i Holbøl og Bov kirker.

Politiassistent Knud Jensen holdt foredrag om »De dødes sogn«, og lektor, dr. Weitling om »Kirkelige strømninger i nyere tid særlig med henblik på Bov sogn«.

Den vigtigste og mest krævende opgave, foreningen har beskæftiget sig med, har været forberedelsen af åbningen af museet på Oldemorstoft, den gamle gård, som kommunen hidtil har benyttet til kulturforvaltningen. Kommunen har overladt den østlige ende af stuehuset + udbygninger til brug for et museum.

I vinterens løb har foreningen flyttet den gamle samling fra biblioteket over til stuehuset og hentet lovede museumsgenstande rundt om i kommunen. Man har

så været igang med indretningen af museet, som blev åbnet d. 5. maj 1979. Foreløbig vil man holde åbent onsdag og lørdag fra 14-16 og give skoler og lign. mulighed for at komme også på andre tidspunkter. Det har været foreningen en stor glæde ved kommunens velvilje at kunne realisere den gamle plan om et museum her.

Ved generalforsamlingen d. 3. april 1979 kunne formanden oplyse, at der nu var mere end 200 medlemmer i foreningen. Foreningens 2. årsskrift vil især dreje sig om Frøslev.

*H. H. B.*

### **Historisk forening for Gråsten by og egn.**

Som mål for foreningens sommerudflugt var valgt Lyksborg slot. Vi sejlede med fjordbåden fra Gråsten til Lyksborg. En bus holdt parat, så de ca. 30 deltagere hurtigt og samlet kom frem til slottet, hvor formanden fortalte om slottets historie, og under rundgangen i de enkelte værelser gav oplysninger om det vi så. Besøget på slottet, der rummer så mange minder med tilknytning til Danmarks og landsdelens historie, optog deltagerne meget.

Ved vort efterårsmøde fortalte et af foreningens medlemmer, arkitekt Hans Munk Hansen om bygningsbevaring, historie og miljø. Munk Hansen ledsagede sit foredrag med en række meget fine lysbilleder, der viste før og nu i Gråsten, Rinkenæs og Kværs, og der var mange eksempler på de ændringer, der var sket ved ombygning og nedrivning, og ikke altid til det bedre. Debatten efter foredraget viste, at man ønsker at være med i et bevaringsarbejde, så det bestående kan harmonere med den udvikling, der finder sted.

Foreningens årsskrift, der udkom sidst i november, bragte artikler fra hele foreningens virkeområde. Fra Kværs et uddrag af pastor Dams erindringer fra 1847-65. Fra Rinkenæs et uddrag af skolekronikken til årene omkring første verdenskrig. En barndomserindring af fru Blønd, Gråsten om tiden op til genforeningen, og i anledning af Gråsten apoteks 150 års jubilæum var dets historie beskrevet.

Det lokalhistoriske arkiv har afholdt en udstilling i Sydbank i Rinkenæs, og de udstillede billeder og arkivalier vakte stor interesse hos de besøgende. Arkivet er nu flyttet hen i det nye bibliotek i Ahlmannsparken, hvor det har fået eget lokale. Der er åbningstid for besøgende, hver mandag ca. 14-16.

D. 25 april afholdtes generalforsamling på biblioteket i Gråsten. godt 50 medlemmer var mødt frem, og der blev i tilslutning til formandsberetningen og forslag om vedtægtsændring en livlig debat.

Efter kaffebordet foreviste fotograf H. Larsen (Bemo) en meget smuk og poetisk film om Gråsten, der var optaget i 1961, og det fremgik tydeligt, hvor hurtigt en by ændres. Vi fulgte byen i hverdag og fest med ringridning, kongemodtagelse og vagtparade. Filmen høstede kraftigt bifald. Man kan lide at se ind gennem »egne vinneverre«.

*P. A.*

## Den store egnsvandring 1978.

Ialt 260 personer deltog, 130 lørdag d. 16. og 130 søndag d. 17. september.

4 busser brugtes til opsamling og hjemkørsel i Nordslesvig, mens der til kørsel af de 300 km i Sydslesvig og Holsten brugtes 3.

For mange af deltagerne blev turen den første på den 33 km lange motorvej fra Bodum i nord til Frøslev i syd og videre vest om Flensborg, den vejstrækning, som dronning Margrethe og præsident Walter Scheel indviede d. 13. juni 1978.

Oplægget fra styrelsen pegede på en tugthustur, en udflugt til fængselsbyer i hertugdømmerne og i den præjssiske tid, men efter undersøgelser i marken lagde udvalget, der denne gang bestod af Hugo Lildholdt, Erland Møller, Jens Rosendal og Knud Kristensen, sig fast på følgende program: Byvandring og foredrag i Rendsborg og Glückstadt med ophold i Krempe og Itzehoe på vejen hjem. En fæstningstur med hovedvægten på den danske helstats stærke bastioner ved Ejderen og Elbmundingen og med lejlighed til undervejs at notere sig en del af den lange række af volde og borganlæg, som grænselandet kan fremvise fra Folkevandringstiden til vor egen atomtid, for øvrigt meget apropos realistisk illustreret for vore øjne begge dage med NATO-øvelsen »Bold Guard«.

På den kortskitse, som rejседeltagerne fik udleveret i bussen, var der skravering eller x afmærket de befæstninger, der gjordes til genstand for en kort omtale af buslederne under henturen: Nyhus, middelalderlig fæstning mellem Padborg og Bov, lige syd for landegrænsen. Flensborg, først med en fæstning nær Flensåens udløb i fjorden, senere med borgen og slottet på Duborg Banke. Oversø, middelalderlig fæstningskirke a la rundkirkerne på Bornholm. Slesvig med fæstninger langt tilbage i tiden, bl.a. Luseborg, Gammel Gottorp og det Gottorp, som Slesvig-bispen lod bygge i den inderste vig af Slien, og som Erik af Pommern forgæves løb storm imod, omtrent på det sted, hvor også det nuværende Gottorp er placeret. Danevirke, fra hedenold i perioder til 1864 Nordens stærkeste fæstning, i omfang et af de største europæiske voldanlæg, sammen med Ejderen først en stamme- og senere en folkegrænse, men kun i korte åremål en statsgrænse »Danmarks riges lås og lukke.« Hytten Bjerge med det 106 m høje Scheelsbjerg, Sønderjyllands næsthøjeste punkt, udnyttet af NATO til opstilling af den enorme radarskærm, der holder øje med, hvad der sker på Østersøen.

I Rendsborg blev deltagerne lørdag modtaget af skoleleder Andreas Hansen, Ejderskolen, og fhv. amtssekretær i Sydslesvigsk Forening Peter Häbel, der med udgangspunkt i pakhuset ledede byvandringen fra fæstningsbydelen Kronværket, ved nordre Ejderarm til fæstningsbydelen Nyværket ved søndre Ejderarm. Lørdagen afsluttedes med besøg i Garnisonskirken, et arkitektonisk mesterværk.

Søndag foregik byvandringen - igen under ledelse af Peter Häbel og Andreas Hansen - i omvendt rækkefølge fra Paradepladsen til Pakhuset og afsluttedes med køretur til Garnisonskirken, hvor pastor Wilhelm Gerlitzky på tysk gennemgik kirkebygningen og den danske garnisons historie, i sandhed en præst, der kunne mere end sit fadervor, H.S.f.S. er sine to trofaste medlemmer i Rendsborg stor tak skyldig for det arbejde, der udførtes inden og under egnsvandringen.

Med hensyn til Glückstadt havde professor Troels Fink givet udvalget det gode råd at søge kontakt og hjælp direkte hos byens førstemand, borgmester Robert Bruhn, der under middagen på Hotel Raumann bød os velkommen til den seværdige stad ved Elben. Som indledning til den påfølgende byvandring holdt studielektor, dr. phil. H. V. Gregersen et udmærket foredrag, der klart gjorde rede for kong Christian 4.s hensigter med havnen og fæstningen, de store vanskeligheder, naturen voldte bygherrerne Christian 4. og Frederik 3. i tre byggeperioder mellem 1617-1653, og hvordan de udenrigspolitiske og handelsøkonomiske forhold efterhånden udviklede sig til ugunst for Glückstadt. Det vil føre for vidt her at komme ind på detaljerne i byvandringen, som fandt sted i hold under ledelse af borgmesteren og dennes frue, kunsthistorikeren Waltrud Bruhn, af H. V. Gregersen, i kirken af sognepræsten og af historiestuderende Möller junior, hvis far rektor Möller, kapacitet i Glückstadts historie, var forhindret p.g.a. sygdom. 16 krige og 16 stormfloder i hundredåret fra byens grundlæggelse til Store Nordiske Krigs afslutning svækkede byens erhvervsliv. Et efter et forsvandt den ambitiøse byggekonges kompagnier, og der er i dag kun få rester af de oprindelige bygninger tilbage. Men den storslåede byplan med dens ejendommelige gadenavne er der stadig. Og fra de sidste 150 år under dansk styre er der flere interessante bygninger, enkelte ret velbevarede, andre i forfald.

Enhver historisk interesseret kan kun se med den største sympati på den indsats, som det charmerende og dygtige borgmesterpar og familien Möller m.fl. gør for at restaurere og forskønne deres by i pietet mod fortidens minder, en indsats, der ofte møder megen modstand blandt skatteborgere. Det kan på det varmeste anbefales historisk interesserede og turister i Glückstadt at købe fru Waltrud Bruhns bog »Glückstadt an der Elbe. Kleiner Führer durch eine liebenswerte Stadt und ihre Vergangenheit«. Husum Druck- und Verlagsgesellschaft 1977.

Inden hjemrejsen blev der tid til at nyde kaffen på et par smårestauranter ved torvet.

I Krempe standsede busserne et par minutter på hovedgaden for at få et glimt af det i en sidegade beliggende, pragtfulde rådhus fra 1570, en af Nordtysklands bedst bevarede renæssancebygninger. Også en fæstningsby, hvis berømmelse sammen med Glückstadts gik over hele det danske rige, fordi de i lang tid under Wallensteins knugende besættelse var de eneste lokaliteter i Jylland, hvor kongens faner endnu vajede.

Gennem Krempermarsken var der rig lejlighed til at iagttage den ejendommelige natur, de frodige afgrøder og de karakteristiske bondehuse med næsten hollandsk præg.

Kort efter kørte vi gennem Grevenkop med borganlægget Steinburg fra det 14. årh., som har givet navn til det amt, som Glückstadt og Itzehoe ligger i.

Derefter fulgte Lägerdorf med kæmpemæssige kalkgruber og cementfabrikker (Breitenburgværkerne) og det ældgamle Münsterdorf, kendt fra bl.a. Ansgars liv og levned. Det var her i klostret Welano, at unge danskere oplærtes i den kristne tro.

Med Störfloden i dalen til venstre skimtedes til højre på en øagtig bakke, næsten

skjult af bl.a. århundreder gamle ege Breitenburg, Rantzauernes stolte hovedsæde, rig på minder fra Danmarks, Slesvigs og Holstens historie.

Ad den stejle bakkerand med udsigt til slugterne, der betegner grænsen mellem flodmarsken og gesten, nåede vi sidste station Itzehoe, en ældgammel by med konstateret beboelse helt tilbage til stenalderen. Vi gjorde et kort holdt ved Stændersalen. Mon ikke en del af deltagerne fik den tanke, at her er en by og en egn så rige på minder, at de om få år, når restaureringsplanerne er ført ud i livet, i sig selv er et værdigt mål for H.S.f.S.s egnsvandring?

K. K.

## Amtskredsens arbejde

### Haderslev amtskreds.

Den 13. august holdt kredsen egnsvandring på Løjtland. Landskabet på Løjt er i sig selv en oplevelse og det gode vejr med klar luft begunstigede turen. Jes M. Holdt var den kyndige leder af turen. På skrænten over Rundemølle med udsigten til Kalø fortalte han møllens og nærmeste omegns historie. Deltagerne kørte nu ad snoede veje til Elsholm. Undervejs kom et par fremmede biler ind i kolonnen og førte halvdelen på afveje. Det lykkedes dog ved hjælp af en behjertet mand af få samling på det hele igen. Dansk Folkeferies koloni gav os en fin modtagelse. I forsamlingshuset blev der drukket kaffe, og Jes M. Holdt fortalte mere om folket på Løjtland. Dagen blev afsluttet i kirken. Pastor Kyhl gennemgik kirken både udvendigt og indvendigt. Kl. 18.30 kunne der sluttes med en salme. Der deltog godt 70 personer.

K. H.

### Åbenrå amtskreds

D. 8. april 1978 holdt amtskredsen sit forårsmøde, hvor museumsdirektør Hans Lassen, Århus talte om »Borgerhuset«, og dermed afsluttedes den foredragsrække, der har behandlet »Kirkerne«, »Voldsteder«, »Bøndergårdene« og nu »Borgerhuset«. Fremmødet var mindre end vanligt.

D. 28. april var der indkaldt til generalforsamling på Folkehjem. Formanden indledte mødet med at mindes afdøde museumsleder Holger Jacobsen, der gennem 18 år havde været amtskredsens formand.

Efter generalforsamlingen, der havde samlet godt 50 medlemmer, holdt fhv. overlærer R. P. Sørensen, Bov et meget levende foredrag: »Landskabet og Historien«. Med en lang række både smukke og interessante farvelysbilleder understregede R. P. Sørensen, hvad han fortalte.

Amtskredsen afholdt ikke nogen sommerudflugt i 1978, men ikke så få af medlemmerne deltog i den af Sønderborg amt vel tilrettelagte »Historiske søndag« og i den store egnsvandring til Rendsborg og Glückstadt.

Styrelsens planer om sognemøder med et hjemstavnsprogram blev i nogen grad slået i stykker af vintervejret, så det blev kun til et i Bovrup og et i Kværs. Begge steder med Ib Andersen som taler. Han fortalte om sognet og gårdenes historie. I Kværs, hvor ikke mindre en 60 var mødt op, fortalte overlærer P. Petersen tillige om Tørsbøl forsamlingshus, og Poul Andersen om Historisk Samfunds arbejde.

Tillidsmandsmødet på Folkehjem d. 17.3. 1979, hvor emnet var lokalhistoriske arkiver, blev også stærkt præget af vintervejret, så kun et beskedent antal mødte op.

D. 31. marts var det atter møde på Landsarkivet, hvor museuminspektør Peter Dragsbo fortalte om »Byggeskik i Nordslesvig 1864-1930«. Med talrige fotografier af private og offentlige bygninger viste han, hvorledes byggeskikken i Nordslesvig var præget af påvirkning fra nord og syd.

Den 26. april havde amtskredsen generalforsamling på Folkehjem, hvor godt 50 af medlemmerne deltog. Dr. phil. H. V. Gregersen, Haderslev holdt foredrag om »Studehandel, studekøbmænd og drivveje«. Det var et spændende kapitel af vort lands historie, H. V. Gregersen førte os igennem, og på grundlag af toldregnskaber viste han os, hvilken umådelig eksport af stude, der gennem 300 år havde passeret ad Hærvejen-Oksevejen gennem vor landsdel.

Ved generalforsamlingen aflagde formanden beretning og regnskab, og Senius Tiedemann genvalgte til styrelsen.

*P. A.*

### **Sønderborg amtskreds**

Lørdag d. 17. juni holdtes generalforsamling og møde i Broager forsamlingshus. Under drøftelsen af årets arrangementer fremkom der forslag om, at man skulle prøve på at afholde en arkæologisk aften, og at generalforsamlingen skulle flyttes til november eller maj. Olav Bonefeld og Åge Rasmussen blev genvalgt, og Henning Ladefoged Sørensen blev nyvalgt til bestyrelsen. Ved det efterfølgende møde fortalte Svend Hollesen, Mølmark, meget interessant om Broagerlands historie både arkæologisk og samfundsmæssigt. Sidste punkt på mødet var en rundvisning i Broager kirke, hvor pastor Vestergård viste rundt og fortalte om kirkens historie.

Søndag d. 6. august holdtes »Historisk søndag« med forevisning og fortælling følgende steder:

- |                               |                           |
|-------------------------------|---------------------------|
| 1. Nybøl kirke og herredsting | Chr. Jørgensen, Nybøl     |
| 2. Sønderborg slots forværk   | J. Slettebo, Sønderborg   |
| 3. Hørup kirke                | Marie Simonsen, Mjang     |
| 4. Blommeskobbel              | J. Ditlefsen, Langesø     |
| 5. Danebod Højskole           | M. Hemmingsen, Danebod    |
|                               | G. Rasmussen, Danebod     |
| 6. Østerholm slotsruin        | Chr. Fægteborg, Østerholm |

Deltagerantallet var godt 200.



Onsdag d. 22. november holdtes møde i Augustenborg forsamlingshus. Lektor Viggo Petersen, Sønderborg fortalte om den augustenborgske hertugslægt, og Hans Lind, Augustenborg fortalte om gamle huse i Augustenborg. Foredraget var ledsaget af lysbilleder.

Udover de nævnte arrangementer er der afholdt 3 bestyrelsesmøder.

*J. D.*

### **Tønder amtskreds**

Generalforsamling holdtes den 7. april 1978 på Missionshotellet i Tønder. Deltagerantallet var noget mindre end tidligere år. Museuminspektør Hans Lassen, Århus holdt sit foredrag om borgerhuse og viste lysbilleder fra »Den gamle by« i Århus. En planlagt tur til Dybbøl og Sønderborg måtte aflyses på grund af for ringe tilslutning.

Generalforsamlingen i år blev holdt den 28. marts på Missionshotellet, hvor købmand C. C. Christiansen, Tønder viste sin nyeste film fra vadehav og kogene. Det er en naturfilm i fortsættelse af filmen »Langs Vidåen«.

Det blev en meget stor oplevelse at se filmen, og det kan stærkt anbefales andre kredse at bruge den. Filmen er historisk, idet man blandt andet ser forlandet med dets dyre- og planteliv, som det ser ud nu, lige før det nye digebyggeri sættes igang, og iøvrigt medtager den alt, hvad der rører sig fra Rudbøl sø og ud til Jordsand. Der var stor interesse for at deltage i en tur til forlandsområdet ved Højer nu til sommer.

Det blev endvidere besluttet at forsøge med mindre ture til de forskellige byer indenfor Tønderkredsen. Forslagsstilleren skoleinspektør Christensen, Ravsted, tilbød at indlede besøgsrækken ved at lade første by være Ravsted, hvor han ville tilrettelægge en rundtur til byens seværdigheder.

Man håber at kunne samle mange til disse ture fremover.

*V. G.*

### **Sydslesvigs amtskreds**

Onsdag, den 21. juni 1978 samledes vi i Frøslevlejren og Frøslevlejrens museum. Her blev vi modtaget af museumsbetjent Hans Bruun, der i sin redegørelse gav et gribende indtryk af alt, hvad han havde gennemgået i Frøslev samt i de forskellige lejre, han måtte igennem. Selve museet afspejler en grusom periode i Danmarks historie. Aftenen sluttede på Frøslev Kro, hvor den kendte sønderjyske bonde og digter Karsten Thomsen havde hjemme. Der blev sunget en del af hans sange samt fortalt om Karsten Thomsen. Igen en vellykket aften og en godt besøgt sammenkomst.

Torsdag, den 2. november 1978 holdt vi vort efterårsmøde i amtssekretariatets mødelokale på Lolfod i Slesvig. Aftenens taler var stipendiat cand. phil. Bjørn Rosengreen, der på studieafdelingen på Dansk Centralbibliotek i Flensborg arbejder med en opgave om »Den politiske udvikling i Slesvig-Holsten i årene 1924-1934«. Stoffet er meget spændende, og vi har i vor amtskreds ment, at vi

har en særlig forpligtelse til at give vore medlemmer lejlighed til at høre om, hvad man ad studiets vej når frem til om denne periode, som adskillige af os selv har oplevet.

Derudover har vi sørget for, at alle vore medlemmer har fået tilsendt indbydelser til Folkeuniversitets foredragsrække.

*L. H. S.*

# Årsberetning og regnskab 1978-79

*Ved Peter Kr. Iversen og H. Lildholdt.*

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde den 6. maj 1979 på Folkehjem i Åbenrå. I mødet deltog ca. 150 medlemmer. Formanden, landsarkivar Peter Kr. Iversen bød velkommen til de fremmødte medlemmer og især til vort æresmedlem, redaktør Morten Kamphövener og til foredragsholderen, museumsdirektør, dr. phil. Sig. Schoubye, Tønder. Til ordstyrer valgtes efter formandens forslag amtsligningsrådsformand Svend Lyck, Åbenrå. Han konstaterede, at møder var lovligt indvarslet, og gav ordet til formanden, der indledte med mindeord over dr. theol. H. Hejselbjerg Paulsen samt rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt. Derefter aflagde formanden følgende beretning:

Det er altid rart at kunne berette om fremgang. I årene fra 1976 til 1979 er medlemstallet steget støt fra 2611 til 2809, altså en fremgang på små 200 i løbet af tre år, og heraf tegner sidste år sig alene for en fremgang på 100 medlemmer. Vi har fået nye medlemmer på Haderslevvegnen, men også i Emmerlev sogn har der været god fremgang. På Haderslevvegnen skyldes tilgangen vel nok især udsendelsen af brochuren for de to bøger af henholdsvis Peter Møller og Edith Bergholt Andersen, medens det for Emmerlev sogn skyldes en enkelt tillidsmand, Hans Tofts meget aktive indsats.

Vi har nu i adskillige år kunnet holde medlemskontingentet på 35,- kr., men som man vil have set af den udsendte indbydelse til årsmødet, har styrelsen på grund af de stigende omkostninger set sig nødsaget til at forhøje årsbidraget med 10,- kr., således at dette herefter er 45,- kr. Hertil kommer så forsendelsesomkostningerne, som vi atter i år har måttet forhøje med 1,- kr. til 4,- kr. Vi er efterhånden blevet særdeles gode kunder hos postvæsenet. Med et forhøjet kontingent regner vi med at kunne holde Sønderjyske Årbøgers omfang i nogle år. Men det kan ikke siges ofte nok, at det er i det enkelte medlems interesse, at vi stadig bliver flere, idet trykkeomkostningerne ikke vokser proportionalt med oplagstallet. Derfor: vær med til at skaffe os flere medlemmer, så at vi længst muligt kan holde kontingentet på 45,- kr.

Vi kunne sidste år udsende Sønderjyske Årbøger med et sidetal på 266, og årbogens indhold havde som sædvanligt stor spændvidde. De to nye medredaktører Henrik Fangel og H. P. Jensen bidrog begge med gode afhandlinger om henholdsvis herremændene på Haderslev Næs i middelalderen og om Ries-slægten i Stenderup. Dr. Harald Jørgensen påbegyndte udgivelsen af H. P. Hanssens breve til A. D. Jørgensen, medens Poul Andersen fortalte erindringer fra sine 9 år i Højer. Hermed er vi næsten inde på samtidshistorien. I øvrigt var der som sædvanligt anmeldelser, Bognyt og Noter og Nyt. Sidstnævnte afsnit, der orienterer om arbejdet i de historiske institutioner og foreninger inden for landsdelen, vokser i omfang og vidner dermed tillige om stigende historisk interesse og aktivitet.

Overbibliotekar N. Kragh Nielsen har udarbejdet manuskript til et register over indholdet af Sønderjyske Årbøger for tiden efter 1940, og til udgivelsen af dette register har vi modtaget støtte fra Den Hielmstierne-Rosencroneske Stiftelse. På grund af de mange andre udgivelser i år må denne indholdsfortegnelse nok vente til 1980 med at se lyset.

Også Sønderjysk Månedsskrift kan vise fremgang, idet antallet af abonnenter har vist en stigning fra 1502 ved opgørelsen ved sidste årsmøde til 1580 pr. 1. april i år. Det foreløbige mål her skulle gerne være 2000 abonnenter. Årgangen 1978 omfatter 440 sider samt indholdsfortegnelse, som i al sin brogethed viser bredden i den historiske interesse i landsdelen. Der er lidt for enhver – god – smag. Der er bidrag til den almindelige historie, topografiske og personalhistoriske artikler. Det folkløristiske stof har ligesom anmeldelserne fået et noget større omfang. Igen i år har vi kunne bringe den overvejende del af den sønderjyske museumsårbog som et udvidet dobbelthæfte. Vi er museumsrådet i amtskommunen megen tak skyldige for tilladelsen til at benytte dette stof.

Inden for serien: Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland har vi som nr. 48 udsendt afdøde overarkivar Holger Hjelholts bog om departementschef Th. A. Regenburg, en smuk, illustreret bog på 155 sider, og som nr. 49 fulgte samtidig afdøde overarkivar Aage Raschs bog om Ejderkanalen, en bog, som med sine andre kvaliteter også har gode illustrationer og plancher. Vi blev på grund af arbejds konflikten i vort bogbinderi i Haderslev nødt til at udsende disse to bøger hæftede. De to bøger i serien Sønderjyske Levnedsløb, nemlig Peter J. Møllers erindringer fra drenge- og ungdomsårene i Haderslev og Edith Bergholt Andersens bog om Kroen i Halk og menneskene omkring den blev som sædvanligt udsendt i stift bind og med smudsomslag. For de sidste to bøgers vedkommende kan der regnes med et lille overskud, medens de to førstnævnte bøgers regnskab endnu ikke balancerer.

Historisk Samfund har endvidere sammen med Dansk Historisk Fællesforening, Landbohistorisk Selskab og arkivvæsenet været medudgiver af det store festskrift på næsten 560 tætrykte sider til rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, udsendt i anledning af hans 70-årsdag den 12. december 1978. Også heri er der adskillige bidrag med emner fra Sønderjyllands historie.

Jeg havde håbet, at Sønderjylland. Historisk Billedbog, bd. II omfattende tiden 1864–1920 med museumsdirektør Jørgen Paulsen som billedredaktør og

rektor A. Feilberg Jørgensen som tekstforfatter kunne have foreligget færdig, men en unødig forsinkelse i klicheanstalten har umuliggjort dette. Imidlertid kan jeg oplyse, at bogen er ved at blive færdigtrykt i Th. Laursens bogtrykkeri i Tønder i et oplag på ikke mindre end 10.000 eksemplarer, og at indbindingen i de nærmeste uger vil blive påbegyndt i J. P. Møllers bogbinderi i Haderslev. Grafikeren E. Ellegaard Frederiksen, det sidste julemærkes fader, har ligesom ved de to tidligere bind taget sig af bogens typografi og ydre udstyr. Som pynteligt, måske lidt romantisk, smudsomslag bringes det kendte motiv med de sønderjyske piger. De samlede omkostninger ved dette binds udsendelse beløber sig til ca. 350.000 kr., og havde vi ikke haft de 200.000 kr., som vi har tjent på salget af de to tidligere udsendte billedbøger stående som en særlig garantifond, ville vi nok heller ikke have turdet give os i lag med denne store opgave. Som nævnt i indbydelsen til årsmødet udsender vi subscriptions tilbud til samtlige husstande i Nordslesvig, og vi benytter lejligheden til at slå et lille slag for Historisk Samfund. Vi håber, at mange vil benytte lejligheden til at tegne sig som medlem og til at blive abonnent på Sønderjysk Månedsskrift. Vi beder vore tillidsmænd og andre medlemmer om at gøre venner og bekendte opmærksom på dette billedværk og på Historisk Samfunds skrifter.

Af andre bøger, vi har i korrektur, skal jeg nævne foreningens første sekretær, vort æresmedlem, frimenighedspræst Thade Petersens store efterladte værk om Rømø, der udsendes som en slags jubilæumsskrift, idet det bliver nr. 50 i serien Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland. Som nr. 51 foreligger endvidere i 1. korrektur Asger Nyholms bog om den slesvigske gejstlighed og slesvig-holstenismen indtil 1850. Begge disse bøger er udførligere omtalt i de nylig udsendte Meddelelser. Det samme er tilfældet med gårdejer i Lysabild Hans Jørgensen Hansens erindringer, som udsendes i serien Sønderjyske Levnedsløb. Også denne bog foreligger i 1. korrektur og vil blive udsendt på sensommeren. I den lille serie er også andre bøger under forberedelse til udgivelse. Ved dette arbejde medvirker fhv. overbibliotekar Gustav Auring.

Historiske Samlinger for Sønderjylland er et barn af Historisk Samfund, og det har været sædvane i årsberetningen at omtale arbejdet her. Billedsamlingen har 1978 modtaget store gaver fra L. v. Münchow og redaktør M. Kamphövener og mange mindre gaver. Ordning og registreringen er fortsat af fruene Vibeke Gribsvad, Birthe Wive og Xenia Schaumburg, og der har været en ganske betydelig benyttelse af billedsamlingen. Især er den blevet brugt af museumsdirektør Jørgen Paulsen til det nye bind af billedbogen, men også de lokale samlinger rundt omkring i landsdelen bliver mere og mere klar over, at der her er ganske betydelige muligheder for at finde billeder fra deres egn. Vi fik sidste år bevillingen fra Dansk Kultursamfund forhøjet med 10.000 kr. til registrering af lektor Karl Clausens store båndsamling. Dette arbejde skal ske i samarbejde med det sanghistoriske institut ved Århus Universitet, som ligeledes har en mindre bevilling til dette arbejde, som dog endnu ikke er påbegyndt.

Den største opgave, Historiske Samlinger har været optaget af i det sidste år, er imidlertid det forberedende arbejde til udgivelsen af en sønderjysk lokalbibliografi. Takket være en bevilling på 60.000 kr. fra Sønderjyllands Amts-

kommune kunne Historiske Samlingers bibliografiske udvalg ansætte cand. phil. Elna Jensen til at udføre dette forberedende arbejde, som hun afsluttede i februar. Endnu mangler afpudsningen af den beretning og ansøgning om midler til arbejdets videreførsel, der skal afleveres til amtsrådet. Forsinkelsen skyldes mit arbejde med billedbogen.

Vender vi os til det mere folkelige arbejde, kan vi konstatere, at der også her har været god arbejdslyst. Den såkaldte Historiske Søndag var tilrettelagt af Sønderborg amtskreds den 6. august. Godt og vel 200 medlemmer med pårørende deltog i det veltilrettelagte arrangement, hvor der var kyndig vejledning ved seks udvalgte, historisk interessante lokaliteter på Als og Sundeved. Fællesudflugten, den såkaldte store egnsvandring, vandt så stor tilslutning, at den måtte deles over to dage, den 16. og 17. september. Målene for udflugten var de to gamle fæstningsbyer Rendsborg ved Ejderen og Glückstadt ved Elben, og den var planlagt og tilrettelagt af et udvalg bestående af sekretæren, kassereren og Jens Rosendal – som sædvanligt bistået af vor faste kontormedhjælper Erland Møller. I Rendsborg medvirkede som vejledere skoleinspektør Andreas Hansen og tidligere amtssekretær Peter Häbel. Byvandringen her koncentreredes omkring den nyrestaurerede tidligere amtmandsgård, Slotspladsen, Paradepladsen og Garnisonskirken, som alle har minder fra den gamle helstats tid. I Glückstadt, hvor der begge dage spistes middag på Hotel Raumann, holdt studielektor, dr. phil. H. V. Gregersen som indledning til den påfølgende byvandring et instruktivt foredrag om den af Christian 4. grundlagte by, som også har betydet meget for Sønderjyllands historie. Byvandringen fandt sted i mindre hold med så fortræffelige ledere som byens borgmester, dr. Bruhn, og hans frue, der er historiker og har skrevet en fortrinlig lille bog om Glückstadt. Endvidere medvirkede H. V. Gregersen og en ung historiker, søn af lokalhistorikeren, Sonderschulrektor Möller, der på grund af sygdom var blevet forhindret. På tilbageturen, hvor vi passerede Breitenburg, så vi det gamle rådhus i Krempe og stændersalen i Itzehoe. I alt var der ca. 260 deltagere i de to udflugter.

Inden for amtskredsene har interessen for de tidligere så populære mindre udflugter været aftagende. Kun Haderslev amt har arrangeret en med et deltagerantal på 75. Mødevirksomheden har til gengæld været lidt større. Der har over hele landsdelen været afholdt 12 foredragsmøder, hvoraf de fleste med lysbilleder, med et deltagerantal på knap 600. Men hertil kommer de utalte møder med historiske emner, som er blevet arrangeret i de efterhånden mange lokalhistoriske grupper – med eller uden vore tillidsmænds medvirken.

Også i år kunne vi indbyde vore tillidsmænd og sammen med dem repræsentanter for landsdelens lokalhistoriske samlinger til et møde på landsarkivet. Over 90 havde tilmeldt sig, men kun 40 kunne på grund af det voldsomme snevejr nå frem. H. P. Jensen demonstrerede, hvad man kan få ud af gamle slægtspapirer opbevaret i en parykkasse og en cigarkasse, medens Poul Andersen gav gode praktiske oplysninger om arbejdet i lokalhistoriske grupper og samlinger. Jeg afrundede eftermiddagen med at tale om landsarkivet og de lokalhistoriske samlinger, hvoraf der er 35 i Nordslesvig. Herunder foreslog jeg bl.a. oprettelsen af en sønderjysk amtskreds under Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver

(SLA). Forslaget blev positivt modtaget, og der vil til efteråret blive sammenkaldt til møde desangående. I øvrigt er det opmuntrende at se, hvorledes det lokalhistoriske arbejde trives rundt omkring i sognene.

Af andre initiativer kan nævnes, at Lars Henningsen har ledet et vejledende kursus i personalhistorisk arbejde, og i denne forbindelse kan nævnes, at også Poul Andersen og H. P. Jensen har haft et par lignende kursus, dog uden for Historisk Samfunds regi. Også dette er med til at tegne billedet af det historiske arbejdes omfang i landsdelen.

Det har gennemgående været de mere lyse toner, som har præget denne årsberetning. Der har været udført et dygtigt arbejde inden for redaktionerne og andre arbejdsudvalg. I denne forbindelse vil jeg også nævne kontomedarbejdernes indsats for at få arbejdet til at glide og få de mange bogekspeditioner udsendt. Det er mange år siden, at der har været et så omfattende salg, ikke blot af nye bøger, men også af ældre. I øvrigt er restoplagene for en del af de ældre publikationers vedkommende nu stærkt svindende, og det vil blive taget under overvejelse at regulere prisen for en del af disse bøger, så at den bliver mere i overensstemmelse med dagens inflatoriske prisniveau.

Men foreningens mange aktiviteter koster naturligvis, og trods det betydelige salg har der været et underskud på regnskabet – ikke af de helt store, men dog af en sådan art, at det som indledningsvis nævnt – har været nødvendigt at sætte kontingentet op. Vi har igen i år modtaget støtte til vort arbejde fra stat, amtskommune og private fonds, en støtte vi er meget taknemmelige for, og foruden hvilken vort arbejde ikke ville kunne få det omfang, det vitterligt har. På den anden side er det værd at bemærke, at vore medlemmer selv har betalt over 300.000 kr. i kontingent, abonnement og bogkøb. Alene dette tal vidner om, at der i denne landsdel er en stor interesse for det arbejde, vor forening udfører, og det er vor pligt at holde denne interesse ved lige og søge at udbygge den med nye tiltag.

Under drøftelsen af beretningen efterlyste lektor Peter Beck, Åbenrå, anmeldelser af de lokalhistoriske foreningers hæfter i årbogen og kritiserede papirkvalitet og billedgengivelse i Sønderjyske Årbøger samt skrifterne. Formanden meddelte, at han havde planer om at bringe en samlet oversigt over hæfterne i Sønderjyske Årbøger, og at årbogens udseende netop var blevet drøftet på styrelsesmødet. Et udvalg vil sammen med grafiker E. Ellegaard Frederiksen nå frem til et resultat. Formandens beretning godkendtes, hvorefter kassereren, fhv. bankdirektør H. Lildholdt, aflagde det reviderede regnskab, som ligeledes godkendtes af årsmødet.

På valg var Peter Kr. Iversen. Skoleinspektør Knud Kristensen havde af mangel på tid ønsket at udtræde af styrelsen. Peter Kr. Iversen genvalgtes, medens arkivar, mag. art. Henrik Becker-

Christensen, Åbenrå, samt seminarieadjunkt Jørn Buch, Haderslev, nyvalgte til styrelsen. Et forslag fra styrelsen om ændring af vedtægterne, således at § 6, 1. punktum kommer til at lyde: Kalenderåret er foreningens regnskabsår, godkendtes enstemmigt. Under Eventuelt forelagde fhv. filialdirektør Poul Andersen, Rinkenæs, en protestadresse mod landsarkivets lørdagslukning og lod en underskriftsliste cirkulere blandt medlemmerne. Formanden redegjorde for planerne med hensyn til Historisk Søndag og Den store Egnsvandring 1979. Næste årsmøde afholdes i Tønder. Da ingen yderligere ønskede ordet, sluttede dirigenten årsmødet. Efter fælles kaffebord holdt dr. phil. Sig. Schoubye foredrag med fremragende lysbilleder om sølv fra vesteregnet gennem flere hundrede år.



## Regnskab for året 1./4. 1978 til 31./3. 1979

*Indtægter:*

Medlemsbidrag .....	106.365,83
Skrifter .....	131.391,16
Sønderj. Månedsskrift .....	109.284,95
Sønderj. Månedsskrift	
tilskud .....	20.000,00
Andre tilskud .....	171.918,75
Renter .....	22.112,76
Egnsvandring .....	5.792,85

*Udgifter:*

Sønderjyske Årbøger .....	113.662,80
Skrifter .....	185.407,70
Sønderj. Månedsskrift .....	131.343,43
Kontorhold .....	8.732,79
Lønninger .....	54.704,19
Møder .....	6.894,21
Repræsentation .....	5.813,80
Forsikringer o.l. ....	2.336,48
Bidrag til amtskredse .....	4.800,00
Kontingent S.L.F. ....	2.818,50
Historisk Søndag .....	2.013,40
Porto .....	3.919,90
Annoncer .....	1.540,50
Telefon .....	2.064,85
Foredrag .....	2.543,00
Kørsel .....	2.111,15
Brochurer .....	4.993,09
Diverse .....	892,17

	566.866,30
Overført pr. 1./4. 1978	246.350,12
	<u>813.216,42</u>

	536.591,96
Beholdning pr. 31./3. 1979	276.624,46
	<u>813.216,42</u>

## Status pr. 1. april 1979

*Aktiver:*

Beholdning .....	276.624,46
Udestående for salg .....	8.000,00
Underskud at overføre	
til næste år .....	9.324,59

*Passiver:*

Henlagt til:	
Rømbøgen .....	56.654,51
Billedværk 2 .....	182.758,34
H. J. Hansen m.fl. ....	26.091,00
Register til årbøger .....	10.000,00
Egnsvandringssfond .....	6.945,20
Skyldig moms .....	11.500,00

293.949,05

293.949,05

Åbenrå den 23. april 1979.

sign: *H. Lildboldt*

Foranstående regnskab har vi revideret og fundet i overensstemmelse med bilag, giro-, bank- og sparekassekonti.

Åbenrå den 27. april 1979.

sign.: *Sv. Lyck*

sign.: *C. O. Henningsen*

# Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1978 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afgangslisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge, indmeldt i tiden 1. april 1978–31. marts 1979. De ca. 350 nye medlemmer, der er indmeldt efter 1. april i år, vil først blive nævnt næste år.

Pr. 31. marts 1979 udgjorde medlemstallet 2809, der fordelte sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by .....	259	Åbenrå by .....	253
Haderslev amt .....	378	Åbenrå amt .....	303
Sønderborg by .....	83	Sydslesvig .....	179
Sønderborg amt .....	165	Storkøbenhavn .....	277
Tønder by .....	130	Øvrige Danmark .....	493
Tønder amt .....	258	Udlandet .....	31

## Afgang ved død

Bastholm, Ellen, frue, Løgumkloster  
 Bruun, Martin, landmand, Terp  
 Carstens, Goslar, advokat, dr. jur. Husum  
 Frederiksen, J. L., postmester, Skærbæk  
 Hanssen, Bjørn, redaktør, Åbenrå  
 Hanssen, Peter Chr., gårdejer, Nygård, Bolderslev  
 Heimann, Heinz, husejer, Arnæs  
 Hvidtfeldt, Johan, rigsarkivar, dr. phil., Gentofte  
 Ipsen, Hans, bogtrykker, Åbenrå  
 Jørgensen, K. M., præst, Skrillinge, Middelfart  
 Karlsson, Henry, lektor, Haderslev  
 Koopmann, Paul, rektor, dr. phil., Tinglev  
 Lassen, Aksel, redaktør, Roskilde  
 Maltbæk, Katrine, overlærer, Løjtkirkeby  
 Mortensen, Martin, skoleinspektør, Kollund

Møller, J. P., proprietær, Rødekro  
 Nielsen, Astrid Koldby, Holte  
 Nielsen, William Schack, direktør, cand. jur., København  
 Paulsen, H. Hejselbjerg, pastor emer., dr. theol., Haderslev  
 Petersen, Marie, frøken, Sønderborg  
 Petersen, Peter A., kontorist, Vester Sottrup  
 Riisbjerg-Jensen, K., pastor emer., Birkede  
 Schmidt, Hans Hansen, forfatter, Jørgensgård 13, Åbenrå  
 Skovgård-Petersen, Eigil, pastor emer., Åbenrå  
 Sørensen, Find Bejder, lærer, Hammelev  
 Thomassen, Kjestine, frue, Åbenrå  
 Tralau, Hans, docent, fil. dr., Djursholm, Sverige  
 Aabling, Chr. L., købmand, Bredebro

## Tilgangsliste

- Andersen, Arne, Løgumkloster  
 Andersen, Edith Bergholt, frue, Bogense  
 Andersen, Egon, kaptajn, Sønderborg  
 Andersen, Gunner, maler, Haderslev  
 Andersen, Jens, direktør, Sønderborg  
 Andersen, Karefi Elisabeth, sygeplejerske, Haderslev  
 Andersen, Steen W., museumsinspektør, Haderslev  
 Andreassen, Anne-Marie, frue, Haderslev  
 Andresen, Martin, distriktschef, Haderslev  
 Asmus, Ingelise, arkivsekretær, Viborg  
 Asmussen, Jes P., kontorpakmester, Haderslev  
 Bang, Hans Vilhelm, koordinator, Haderslev  
 Bang, Peter, Wobbenbüll  
 Becker-Christensen, Henrik, arkivar, mag. art., Åbenrå  
 Bekker-Jensen, H., lektor, Virum  
 Bennetzen, Knud, Gram  
 Bensien, Ebbe, lærer, Kværs  
 Berendtsen, H., bagermester, Haderslev  
 Birkvad, Tove og Mogens, Åbenrå  
 Bladt, Johan Philipsen, gårdejer, Hyrup  
 Blæsbjerg, Svend Ove, ingeniør, Haderslev  
 Bollesen, Mogens, politibetjent, Starup  
 Bonefeld, Mimi, frue, Sønderborg  
 Bork, Dagmar, forstanderinde, Haderslev  
 Bothmann, F. Vilh., købmand, Haderslev  
 Brix, Johannes, læge, Åbenrå  
 Bruun, O. Jessen, rektor, Haderslev  
 Bruun, Sigrid, frue, Kolding  
 Bruvik-Hansen, G., skoleinspektør, Haderslev  
 Christensen, Erik, journalist, Åbenrå  
 Christensen, Morten, Øsby  
 Christensen, Th., afdelingsleder, Haderslev  
 Christensen, V. Nørlund, pastor emer., Haderslev  
 Conradsen, G., lærer, Kværs  
 Dahl, Jessine, pens. sygeplejerske, Gram  
 Dall, Thea, frue, Haderslev  
 Damm, Marius Lauritzen, Haderslev  
 Dedenroth-Schou, Birgitte, cand. mag., Bramdrupdam  
 Diebner, Bernd, dr. theol., Flensborg  
 Duus, Jytte, assistent, Haderslev  
 Eriksen, Hans Chr., murer, Skive  
 Eriksen, Svend Aage, Randers  
 Erlang, Ruth Hjort, Christiansfeld  
 Falk, Peter, bankbestyrer, Sønderborg  
 Faulde, Marga, frue, Tinglev  
 Feddersen, Andreas, lærer, Tinglev  
 Fjerde Maj Kollegiet, Åbenrå  
 Fohlmann, Marius P., Broager  
 Frandsen, Solveig, frue, Øster Lindet  
 From, Karen og Jens Peter, Grarup  
 Gonge, Vibeke, Århus  
 Gram, Peder, arkitekt, Århus  
 Grau, Bodil, sekretær, Haderslev  
 Grodt-Andersen, Anne, kontorassistent, Marstrup  
 Grøn, Kirsten og Erik, Haderslev  
 Guldager, Palle, overassistent, Haderslev  
 Gøttsche, Mary, stud. mag., Haderslev  
 Gøttsche, Aase, frue, Haderslev  
 Hansen, Anders Lønne, gårdejer, Rejsby  
 Hansen, Erik, overassistent, Haderslev  
 Hansen, Hans Munk, arkitekt, København  
 Hansen, Jens, gårdejer, Haderslev  
 Hansen, Karen Lønne, frue, Rejsby  
 Hansen, Poul, ekstrabud, Haderslev  
 Hansen, Sv. E., maltmesterassistent, Haderslev  
 Havn, Bent, adjunkt, Ålborg  
 Keckscher, Maidie, frue, Haderslev  
 Hee, Peter, arkitekt, Haderslev  
 Heidemann, Tove, cand. phil., Haderslev  
 Hemmingsen, Birgit, lærer, Askov  
 Henningsen, Lars N., arkivar, Åbenrå  
 Heuckendorff, Kurt, pædagog, Haderslev  
 Heydenreich, G., læge, Haderslev  
 Hinge, Povl, skoleinspektør, Lintrup  
 Hjorth, Eskild, Haderslev  
 Holm-Nielsen, Morten, Haderslev  
 Holst, Ebbe, konsulent, Haderslev  
 Hübbe, Ruth, overassistent, Haderslev  
 Ihle, Svend Erik, Holstebro

- Iversen, Holger Damgaard, cand. mag., Odense  
 Jahns, Anna Maria, Haderslev  
 Jakobsen, Annemette Anker, studentermedhjælper, Flensborg  
 Jestrup, Peter, advokat, Århus  
 Jensen, Bendt Baardrup, fuldmægtig, Haderslev  
 Jensen, Bent W., forretningsfører, Haderslev  
 Jensen, Christine, frue, Egersund  
 Jensen, Dagny, sygeplejerske, Haderslev  
 Jensen, Gerda Regnar, frue, Åbenrå  
 Jensen, Gudrun, frue, Kruså  
 Jensen, J. R., major, Haderslev  
 Jensen, Karl Aabe, Vipperød  
 Jensen, Lisbeth Erika, lægestuderende, Esbjerg  
 Jensen, N. A., Tønder  
 Jensen, N. Stissing, Haderslev  
 Jensen, Svend Trøst, fhv. kæmner, Tinglev  
 Jensen, Verner, mosteriejer, Halk  
 Jensen, Viggo Bøhrnsen, bibliotekar, Flensborg  
 Jessen, Anders, studerende, Brabrand  
 Jessen, Jørgen Toft, arkitekt, Fjelstrup  
 Jessen, Meta, frue, Marstrup  
 Johansen, Marie og Carl Chr., Hejsager  
 Junker, Hans Top, slagtermester, Agerskov  
 Jürgensen, Emmy, sygeplejerske, Haderslev  
 Jørgensen, Birgit, Haderslev  
 Jørgensen, Inger, frue, Haderslev  
 Jørgensen, J. Kr., overlærer, Haderslev  
 Jørgensen, Paul A., lærer, forfatter, Hårby  
 Katzmann, Jørgen Peder, pensionist, København Ø  
 Kehlet, Hans Christian, gårdejer, Fjelstrup  
 Kjær, Anne Margrethe, sparekassefuldmægtig, Haderslev  
 Kock, Hans Jørgen, lektor, Århus N  
 Kortbek, Marie, frue, Anslæt  
 Krempin, Helge, Flensborg  
 Kristensen, Ellen, frue, Fredericia  
 Kusnitzoff, Aksel, Vojens  
 Lang, Jørn, lærerstuderende, Haderslev  
 Larsen, Rene, lærer, Kværs  
 Larsen, Vibeke, frue, Slesvig  
 Lassen, Jes P., pensionist, Kværs  
 Leng, Dagmar, lærer, Lunden, Tyskland  
 Linding, Niels, gårdejer, Øster Lindet  
 Lohsø, Henning, ingeniør, København  
 Lund, Anna M., frue, Haderslev  
 Lyck, Musse, frue, Haderslev  
 Lützen, Aase, Marstrup  
 Løfqvist, Hanne og Svend, lærere, Haderslev  
 Madsen, Harry G., malermester, Haderslev  
 Madsen, Ib, overbibliotekar, Åbenrå  
 Matthiesen, Svend Aage, gårdejer, Spramshuse  
 Mehl, H. B., kroer, Haderslev  
 Meinfeldt, Allan, Åbenrå  
 Mogensen, Erik, Farum  
 Monberg, Bent, Haderslev  
 Mortensen, Birthe Kolmos, Sønderborg  
 Mortensen, Gertrud, lægesekretær, Brunde  
 Mortensen, Nils M., lærerstuderende, Haderslev  
 Møller, Karsten, regnskabsassistent, Åbenrå  
 Møller, Kristen, elinstallatør, Augustenborg  
 Møller, Ole, adjunkt, Flensborg  
 Møller, Stig Martin, cand. mag., Klitmøller  
 Nielsen, Elisabeth Solmer, frue, Haderslev  
 Nielsen, Helle, overlærer, Haderslev  
 Nielsen, Jørgen Olaf, Sønderborg  
 Nielsen, Kathrine, bestyrerinde, Haderslev  
 Nielsen, Kirsten, Fjelstrup  
 Nielsen, Manfred, Egersund  
 Nielsen, Regnar, Haderslev  
 Nissen, Annemette, Tiset  
 Nissen, Boy, kirketjener, Møgeltonder  
 Nissen, J. A., København  
 Nissen Margrethe, frue, Haderslev  
 Nissen, Ole Østvig, læge, Agerskov  
 Nyegaard, J. H., gårdejer, Sjølund  
 Nørgaard, Grethe, Ballum  
 Odgaard, Finn, Billund

Olling, Christian, gårdejer, Skudstrup-mark

Olesen, Bent Ole, gymnasieoverlærer, Kruså

Olsen, Birgit, overassistent, Haderslev

Olsen, Børge, disponent, Nr. Vilstrup

Olsen, Jakob, Haderslev

Olsen, John, Ribe

Otto, Hans, bankdirektør, Haderslev

Paulsen, Hans Peter, Bolderslev

Paulsen, Ilse, børnepædagog, Haderslev

Pedersen, Kjeld, arkitekt, Haderslev

Pedersen, Signe, frue, Gabøl

Peters, Hans D., lærer, Haderslev

Petersen, Finn, Åbenrå

Petersen, Leif, assistent, Haderslev

Petersen, Maren, frøken, Skærbæk

Petersen, Nis-Edwin List, Knivsbjerg

Petersen, Oscar, overportør, Haderslev

Petersen, Peter, slagtersvend, Haderslev

Pørksen, Anni, fysioterapeut, Højer

Rasmussen, C. S., fhv. gårdejer, Styding

Rasmussen, Jens, Dianalund

Rasmussen, P. E., fhv. stationsforstander, Vamdrup

Rasmussen, Victor, redaktør, Risskov

Rasmussen, Aage, købmand, Haderslev

Ravnskov, J., ingeniør, Haderslev

Richardsen, Henny, børnehaveleder, Haderslev

Rist, Markus, gårdejer, Øster Lindet

Rode, Gerda, frue, Åbenrå

Rosenberg, Ingeborg, frue, Haderslev

Rosendal, Jens, højskolelærer, Løgum-kloster

Rosenlund, H., gartner, Halk

Rübner, F., ingeniør, Broager

Sandholdt, Børge, E., Vojens

Sandholdt, Hans Peter, Hoptrup

Sandholm, Carsten, stud. mag., Århus

Sass, Arvid, Lyksborg

Sauerberg, Axel, politiassistent, Haderslev

Scherrebeck-Elley, Lissie, pelsdyravler, Hejsager

Hejsager

Schmidt, Daniel, farvehandler, Haderslev

Schmidt, Else-Marie, sygehjælper, Haderslev

Schmidt, Helga, lærer, Haderslev

Schmidt, Kurt, Haderslev

Schultz-Petersen, Erik, proprietær, Tyrstrupgård

Simonsen, M. Speggers, Miang

Simony, Gitte Twede, Kokkedal

Skotting, Solvejg, frue, Haderslev

Skov, Carl Chr., snedker, Haderslev

Skov, Walter, købmand, Haderslev

Skøtt, Jette, tekstilarbejder, Haderslev

Smith, Anna Grethe, sygeplejerske, Haderslev

Sohn, Grethe, lærer, Haderslev

Stamm, K., aftenskolet lærer, Haderslev

Straagaard, Johannes, Åbenrå

Søgaard, Inger og Erik, Hoptrup

Sønderborg kommune-bibliotek,

lejrskolesamlingen, Sønderborg

Sørensen, A. R., toldassistent, Haderslev

Sørensen, H. Ladefoged, adjunkt, Sønderborg

Sørensen, Hother B., Haderslev

Sørensen, Knud Erik, Mintebjerg

Sørensen, Ole Werth, sognepræst, Oksbøl

Tang, Svend, læge, Åbenrå

Thielsen, Martha, sygehjælper, Haderslev

Thomsen, Viggo Vandkær, skoleinspektør, Lysabild

Thorndal, Ejgil, Vojens

Thysen, Hans, provst, Ødis

Toft, Arne, vognmand, Haderslev

Toft, Gunnar L., Sommersted

Troldkær-Hansen, A., mejerist, Hovslund

Truelsen, O. Fl., korpasmester, Haderslev

Tybjerg, Herdis B., frue, Haderslev

Weile, Ole, arkitekt, Halk

Weitling, Birgit, Haderslev

Wiingaard, Helge, adjunkt, Haderslev

Vilain, Erik, tandlæge, Haderslev

Wilfert, Arnold, Flensborg

Villadsen, Anne, frue, Øster Lindet

Villumsen, Ulla, kontorassistent, Gråsten

Wind, Bent, Horsens

Wolf, Birger, typograf, Haderslev

